

ƏLİ İBRAHİMOV

**AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ
KONSEPTUAL ASPEKTLƏRİ**

*Monoqrafiya AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun
"Siyasi nəzəriyyələr" şöbəsinin bir çox əməkdaşları və
həmçinin digər tədqiqatçı alimləri tərəfindən oxunmuş, bəzi
təklif və tövsiyələr nəzərə alınmaqla çap olunmuşdur.*

Bakı —«Avropa » nəşriyyatı- 2016

Elmi məsləhətçi: *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*
Əbülhəsən Abbasov
Elmi redaktor: *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*
Əlikram Tağıyev
Rəyçilər: *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru*
Ziba Ağayeva
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Habil Həmidov
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Sənən Həsənov

İ-78. Əli İbrahimov. AZƏRBAYCANÇILIQ
İDEYASININ KONSEPTUAL ASPEKTLƏRİ. Bakı-
“AVROPA” nəşriyyatı, 2016, 180 s.

Monoqrafiya Azərbaycan milli ideologiyasında aparıcı rola malik olan Azərbaycan ideyasının tədqiqi, təbliği, onun daha da inkişaf etdirilməsi və dönmədən həyata keçirilməsi ilə bağlı nəzəri müddəaların ümumiləşdirib sistemə salınması, zənginləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bu istiqamətdə böyük tarixi şəxsiyyət, ümummilli Lider Heydər Əliyevin əzmkarlığı, gərgin əməyi, axtarırları və çoxcəhətli siyasi fəaliyyəti əsas müddəalar kimi dəyərləndirilmişdir. Əsərdə həmçinin azərbaycançılıq ideyasının təməli, konseptuallığı, mühüm prinsiplərinin, dini tolerantlıq mədəniyyətinin vahid milli ideologiya vasitəsilə reallaşdırılmasının siyasi aspektləri araşdırılmışdır.

Monoqrafiya bütün ali və orta məktəb müəllimləri, tələbələr, magistrələr, doktorantlar, ümumən ziyalılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İ 4702060104-06 *qrifli nəşr*
8032-2016

© “AVROPA” nəşriyyatı, 2016

MÜNDƏRİCAT

Redaktordan: Azərbaycançılıq milli təhlükəsizliyimizin qaranlıq kimi	5
ÖN SÖZ.....	12
GİRİŞ	17
I FƏSİL. AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ TƏKAMÜLÜ.....	23
1.1. Azərbaycan ideali: yaranışı və təkamülü	23
1.2. Milli ideologiyada azərbaycançılıq ideyasının yeri və rolu ..	63
II FƏSİL. AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ İDEOLOGİYAYA ÇEVİRİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ.....	85
2.1. Heydər Əliyevin nəzəri irsində azərbaycançılıq ideyası	85
2.2. Heydər Əliyevin ideya irsi kontekstində multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu problemi	104
2.3. Milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasında Ulu Öndərin xidmətləri	122
NƏTİCƏ.....	156
ƏDƏBİYYAT	162
KİTAB HAQQINDA RƏYLƏR.....	170
PE3HOME	175
SUMMARY	177

Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq.

Heydər Əliyev

Monoqrafiya müasir Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 25 illiyinə həsr olunur.

Монoгpафия посвящается 25 лeтию гocудapcтвeннoй нeзaвисимocти cовpeмeннoй Aзepбaйджaнcкoй Рeспублики.

The monograph has been dedicated to the 25 th anniversary of the independence Azerbaijan Republic.

REDAKTORDAN: AZƏRBAYCANÇILIQ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİMİZİN QARANTI KİMİ

Azərbaycançılıq – Azərbaycanda yaşayan azəri türklərinin eləcə də digər aborigen xalqların bu coğrafi məkana məxsusluğunu və aidliyini ifadə edən ideya və məfkurə məsələsidir, ideologiyadır. Bu məsələ habelə sadəcə bir məsələ olmayıb metodologiya məsələsidir. Azərbaycançılıq metodudur, elmi tədqiqat üsuludur. Bizim elmi tədqiqatlar da məhz bu metodologiyaya söykənməlidir, bu fəlsəfəyə – Azərbaycançılıq fəlsəfəsinə əsaslanmalıdır. Azərbaycançılığı siyasi fəaliyyətə və istiqamətə çevirmək lazımdır. Bu, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların birinci dərəcəli amalı, dəsti-xətti və hətta həyat təzi olmalıdır. Əgər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ideyası M.Ə.Rəsulzadənin (1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetində) yazdığı kimi “Coğrafi məkandan ziyadə inkişaf edərək mənəvi siyasi sahələrə doğru inkişaf edirdisə” indi o, siyasi-mədəni-mənəvi sahələrdən yeni coğrafi məkana doğru inkişaf edir. Buraya Azərbaycandan qoparılib alınmış torpaqlar daxildir. Azərbaycançılıq - Azərbaycanı tam şəkildə qavramağı və dərk etməyi tələb edir. Hər bir azərbaycanlı harada yaşamağından asılı olmayaraq özünü bu vətənin övladı sanmalı, Azərbaycanı bütöv şəkildə qəbul etməlidir. Onun liderini öz lideri saymalı və ona hörmət bəsləməlidir. Özünü azərbaycanlı sayan hər bir kəs onun mentallığına sahib olmalıdır, dil və mədəniyyətini, tarixini və coğrafiyasını bilməlidir, onu ürəkdən sevməli və qəlbən ona bağlı olmalıdır.

Azərbaycançılıq şəxsən hansı şəraitdə yaşamasından asılı olmayaraq özünü azərbaycanlı kimi hiss etməsindən ibarətdir. Azərbaycançılıq özünüdərk və özünütəsdiq, habelə

özünü təqdim, millilik və tolerantlıq çərçivəsində baş verməlidir. Azərbaycançılıq fəlsəfəsi bir paradigma kimi öyrənilməsinə və tədqiq olunmasına gözləyir.

Azərbaycançılıq və multikulturalizm yaxın anlayışlardır. Məsələnin iki tərəfi vardır: 1) **daxili aspektlər**. Məlumdur ki, Azərbaycan cəmiyyəti polietnikdir. Ona görə də burada baş verən sosial proseslər cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edir və onların həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycandakı bütün xalqlar və konfessiyalar bir sosio-humanitar məqsədə – yəni Azərbaycan cəmiyyətinin vahidliyinə və bütövlüyünə xidmət edir.

2) **Xarici aspektlər**. Azərbaycan xalqı həmişə qonşu xalqlarla hərtərəfli əlaqələrin yaranmasına və inkişafına tərəfdar olmuşdur. Hətta bu prosesdə biz daimi mərkəz və ötürücü rol oynamışıq, çalışmış, xalqların milli dil və mədəniyyətlərinin zənginləşməsi üçün səy göstərmişik.

Multikulturalizm bizim kredomuzdur – yəni bizdə hər kəsə bütövlükdə hamıya aidiyyəti ehtiva edir, onun əsas nüvəsini tolerantlıq təşkil edir. Bu da o deməkdir ki, bütün dinlər və millətlər bizim mövcud əxlaqi-mənəvi dəyərlərimizdən bəhrələnməyə bilərlər.

Millətçilik problemi Azərbaycan fəlsəfəsi və politologiyasında az öyrənilmişdir. Ancaq bu haqda geniş fikir mövcuddur. Əsasən bununla bağlı millətçiliyin qeyri-əxlaqiliyi haqda ara fikri üstünlük təşkil edir. Əslində isə “millətçilik həm şüur hadisəsi, həm müəyyən bir ideologiya, həm də daxili və beynəlxalq arenada siyasi təcrübə, eyni zamanda sosial bir hadisədir”¹.

¹ Бах. И.Р. Мамедзаде национализм в объекте философского исследования. Политическая этика проблемы переходного периода

Millilik millətin tarixi kökü ilə bağlıdır. Milli mədəniyyət özündə millətin tarixi inkişafının bütün cəhətlərini əks etdirir, başqa sözlə desək, hər bir millətin müəyyən tarixi onun milli fəlsəfi təfəkkürünün tarixidir.

Qloballaşma prosesi milli mədəniyyəti dialoq vasitəsi ilə ümumbəşəri bir mədəniyyətə, yaxud dünya mədəniyyətinin bir hissəsinə çevirir, onları bir-birinə yaxınlaşdırır və zənginləşdirir.

Azərbaycanlılar lap əzəldən qloballığın və multikulturalizmin bir nümunəsi olmuşdur. M.Ə. Rəsulzadə deyirdi ki, azərbaycanlılar bir millət kimi türk, dini etibarilə islam, mədəniyyəti cəhətinə görə isə şərqlidirlər. Hazırkı qloballaşma və qarışma hərəkəti bu xalqın getdikcə daha çox Qərbə integrasiyasını gücləndirir ki, bu da onun yeni cəmiyyətlərə transformasiyasını şərtləndirir.

XX əsrin ortalarındanak müxtəlif tarixi səbəblər ucbatından tariximiz, mədəniyyətimiz və dilimiz əsaslı tədqiqatların obyektı olmamışdır, daha doğrusu öyrənilməmişdir. Biz hələ mədəniyyətlərin dialoqu, onun Şərq-Qərb müstəvisində tədqiqi, Azərbaycan mədəniyyətinin sosio-kultur problemləri və s. mərhələləri demirik. XX əsrin ortalarından başlayaraq dil və mədəniyyətimizin bütün aspektləri elmi-tədqiqat mərkəzləri, alimlər, universitetlər və s. tərəfindən ciddi surətdə tədqiq olunmağa başladı, eləcə də bizim tədqiqat obyektı kimi seçdiyimiz mədəniyyətlərin dialoqu problemi, həm də onun Şərq-Qərb kontekstində öyrənilməsi məsələləri².

«Siyasi etika və keçid dövrünün bəzi problemləri», АН Аз-на, Институт философия и права, Баку, 1991.

² История Азербайджанской философии, Т.1, Баку, Елм, 2002, с.5 (360 с.)

İdeologiya ilə məfkurə nə qədər bir-birinə yaxın anlayışlar olsa da onlar arasında müəyyən fərqlər də var. İdeologiya siyasi sahələrə, məfkurə isə ən çoxu milli-mənəvi sahələrə aiddir. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, "hər bir şəxsin milli mənsubluğu onun qürur mənbəyidir. Bu mənada mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam". Bu sözlərdə həm ideoloji, həm məfkurəvi postulatlar var. Dünyanın müxtəlif məkanlarında məskunlaşan azərbaycanlılar dünya mədəniyyətinin və iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində də yaxından iştirak edirlər. Onlar tolerantlıq nümunəsi kimi mədəniyyətlərin dialoqunda da ön cərgədə gedirlər.

Azərbaycançılıq ən əvvəl ideologiyanın və məfkurəçiliyin önə çəkilməsilə səciyyələnir. Buraya habelə milli-mənəvi dəyərlərin hər cür aşınmadan qorunması, vəzifələri də daxildir. Tolerantlıq və mədəniyyətlərin dialoqu şəraitində öz milli özgürlüyünü saxlamaq və onu daha da inkişaf etdirmək azərbaycançılıq sferasına daxil olan məsələlərdir.

Azərbaycan diasporu içərisində bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparılmalı, onların ana vətənə bağlılığını gücləndirmək lazımdır. Bu mənada azərbaycançılıq fərdiləşmiş bütövlükdür, yəni öz vahid dövlətinə və millətinə sadıq fərdlərin bir dövlətdə birləşməsidir.

Azərbaycan respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə milli strategiyanın və onun həyata keçirilməsilə bağlı olan Dövlət proqramının yerinə yetirilməsi prosesi göstərir ki, bütün ictimai və humanitar elmlərin, eləcə də mədəniyyət və kulturologiya sahələrinin tədqiqi və tədrisində onlara yeni təşəkkül tərzilə yanaşmaq tələb olunur. Daha doğrusu, problemə azərbaycançılıq məfkurəsi mövqelərindən yanaşmaq zərurəti yaranmışdır. Belə bir yanaşma Azərbaycan elmini dünya miqyasına çıxara bilər.

Akademik R.Mehdiyevin "Qlobal integrasiya və Azərbaycanda fəlsəfi fikrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə dair" adlı məqaləsi bütövlükdə ictimai və humanitar elmlər üçün metodoloji rol oynayan bir sənəddir. Bu sənəd bizim məsələmizin istiqamətini və metodologiyasını müəyyən edəcək bir gücə malikdir³.

Azərbaycan milli ideologiyasında aparıcı rolu olan azərbaycançılığın tədqiqi, təbliği, onun daha da inkişaf etdirilməsi və dönmədən həyata keçirilməsi, onun nəzəri müddəalarının ümumiləşdirilib sistemə salınması istiqamətində böyük tarixi şəxsiyyət, ümummilli lider Heydər Əliyevin çoxcəhətli siyasi fəaliyyətində azərbaycançılıqla bağlı mühüm məfkurəvi əhəmiyyət kəsb edən postulatlar üzrə siyasi təhlilinin təcəssümü, Əli İmanqulu oğlu İbrahimovun "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" monoqrafiyasında təfərrüatı ilə öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiyada milli ideologiyanın komponentlərindən biri olan, milli mənsubiyyəti, milli-mənəvi dəyərləri, vətənciliyi, dil birliyini, milliliyi və dini tolerantlığı özündə ehtiva edən azərbaycançılıq ideyasının təkamülü: Azərbaycan ideali, onun yaranışı tədrici təkamülü inkişafının aspektləri tədqiqata geniş şəkildə cəlb edilmiş, bu ideya ilə bağlı Azərbaycanın klassik və müasir elm korifeylərinin, tanınmış tədqiqatçıların ideya irsindəki dəyərli nümunələrin əsasında "samballı siyasi təhlillər verilmiş, yığcam ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Müəllif əsərində Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində fədakarlıq göstərmiş liderlərin adını çəkərkən Heydər Əliyevin M.Ə.Rəsulzadə üzərində xüsusi dayanaraq haqqında söylədiklərini belə səciyyələndirir.

³ Azərbaycan qəzeti, 5 may, 2009-cu il

dirir: "Mən yenə də deyirəm Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onunla bərabər Azərbaycan Respublikasının böyük şəxsiyyətləri XX əsrin əvvəllərində və xüsusən 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası qurarkən böyük şücaət göstərmişlər. Bu şəksiz-şübhəsizdir [28, səh 156].

Bununla da biz Heydər Əliyevin Azərbaycan demokratik dövlətinin təməlini qoymuş liderlərinə böyük ehtiram və hörmətinin bariz nümunəsini görürük. Bu liderlərin ən çətin şəraitdə fədakarlıq göstərərək cümhuriyyətin ilkin illərində dövlət əhəmiyyətli, iri miqyaslı strateji problemləri həll etməyə macal tapa bilmədikləri barədə kitabdakı materiallar yetərincədir. Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyası ilə bağlı ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün mühüm tarixi fərman və sərəncamlar imzalanması, ulu öndərin - Heydər Əliyevin təhsilimizi xalqımızın bu günü, milləti üçün, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib tarixi hadisə kimi dəyərləndirməsi monoqrafiyanın "Azərbaycançılıq ideyasının ideologiyaya çevrilməsində Heydər Əliyev fenomeni" adlı 2-ci fəslində daha dolğun və tam aktuallığı ilə əhatə olunmuşdur.

Kitabın son fəslinin tədqiqata cəlb edilən "Heydər Əliyevin nəzəri irsində azərbaycançılıq ideyası", "Heydər Əliyevin ideya irsi kontekstində multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu problemi", "Milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasında ulu öndərin xidmətləri" paragraflarında azərbaycançılıq ideyasının ideologiyaya çevrilməsində onun keçdiyi tarixi, coğrafi, siyasi proseslərdən gələcəyə yönələn trayektoriyasında Heydər Əliyevin sağlam siyasi düşüncəsinə söykənmiş vahid Azərbaycançılığın əsaslarından bəhs edilir: Qeyd olunur ki, bu

ideya üzərində cəmləşən, xalqların unifikasiyasını şərtləndirən çoxsaylı milli-mənəvi dəyərlər, mədəniyyət və dini mədəniyyətlər birliyi, dil və ərazi birliyi, dini tolerantlıq, dinlər arasında universal yaxınlıq, şovinizmdən və irqçilikdən tam uzaq, xalqın iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni iqtisadiyyatını təmin edən Azərbaycan vətənsəvarliyinin inkişafı və onun daha da möhkəmləndirilməsi ölkə xalqlarının bütöv tamlığına, monolit birliyin təminatına çevrilməkdədir.

Təqdim olunan bu monoqrafiya Azərbaycançılıq ideologiyası kontekstində azərbaycançılığın inkişafı və formalaşmasında yaranmış problemlərin açıqlanması və həlli yolunda möhtəşəm bir addımdır. Biz onun müəllifinə bu yolda geniş yaradıcılıq imkanları və uğurlar arzulayırıq.

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Ə.M.TAĞIYEV

ÖN SÖZ

Dünyanın geosiyasi məkanında nəhəng güc vahidlərindən biri, ikiqütblü dünyanın balanslaşdırılmış dinamik inkişafında böyük rol oynamış SSRİ kimi nəhəng bir imperiyanın çökməsi nəticəsində ondan qopub yeni müstəqil həyata qədəm qoyan dövlətlərin yaranması onların beynəlxalq münasibətlər sisteminin formal milli faktoruna çevrilməsi səbəbsiz olmamışdır. Dünya arenasında yenidən siyasi suverenlik qazanmış dövlətlərdən biri kimi Azərbaycanın da qarşısında yeni dövrün aktuallıqları, reallıqları və qanunauyğunluqlarına adekvat milli inkişaf strategiyası hazırlamaq və bu strategiyaya uyğun çoxsaylı fundamental problemlərin mərhələli şəkildə həlli yollarına girişmək vəzifəsi qoyulmuşdur.

İlk öncə siyasi sistemin təşəkkülünə, daha sonra onun struktur elementlərinin tədricən təkmilləşməsinə nail olmaq, bu xüsusda siyasi-hüquqi islahatlarla müşayiət edilən əsaslı tədbirlər hazırlamaq, eyni zamanda milli zəmində ölkənin rəşadət və paritet (bərabərlik, bərabər nisbət) sosial stratifikasiyasını reallaşdırmaq, milli həmrəyliyi və tamlığı bərpa etmək, xalqda baş qaldıran inamsızlığı, ruh düşkünlüyünü aradan qaldırmaq, dövlətin inkişafının mahiyyətini, məqsədini və perspektivlərini müəyyənləşdirməklə müharibə şəraitində konseptual mövqe sərgiləməsi mütləq zərurətdən doğan vəzifələr kimi qarşıda dururdu.

Bir çox müstəqil dövlətlər kimi Azərbaycan da öz xalqının milli azadlıq hərəkatının yenidən dünyaya göz açmış

bir körpə timsalında sanki günəş kimi doğdu. Lakin yenidən müstəqil olmuş bir dövləti idarə etməyə fenomen siyasətçi lazım idi: Biz bunu yalnız Heydər Əliyev kimi tarixi şəxsiyyətdə görə bildik. Sosializm quruluşunda yaşayan insanlar kimi mən də yalnız dövlətin və onun ayrı-ayrı rəhbərlərinin sərəncamı, hökmü ilə iş görməyə öyrəşmişdim. Milli azadlıq naminə müəyyən qanunauyğunluğun təbii dinamikasından yaranmış yeni rejim, yeni quruluş insandan güclü iradə, səy, çeviklik və özünü, ailəsini xaosdan qurtarmaq üçün düzgün koordinasiya, sadəcə yenidən qurulmaq tələb edirdi. Buna tab gətirənlər vəziyyətdən çıxışı tapa bilir, tab gətirməyənlər isə burulğana düşmüşlər kimi nostalji təskinliyə qapılırdılar. Ulu Öndərin hakimiyyətə gəlişini bütün Azərbaycan xalqı arzulayırdı. Mən ilk dəfə televiziya kanalından Ulu Öndərin ölkəni xaosdan qurtara bilən bir yeganə şəxsiyyət kimi hakimiyyətə dəvət olunmaq təklifini Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, böyük alim, akademik Ziya Bunyadovdan eşitmişdim. Bu cənublu, şimalı, qərbli, hətta İran Azərbaycanındakı soydaşlarımızın da böyük istək və arzularından doğan bir reallıq idi. Bəli xalqımızın böyük oğlu, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin XX yüzilliyin 2-ci yarısından başlayaraq Azərbaycanın həyatına fəal bir rəhbər kimi daxil olduğu gündən, onun müstəqilliyə yenidən addım atan demokratik bir ölkənin rəhbər vəzifəsinə xalq tərəfindən yenidən irəli çəkilməsinə görə böyük qürur hissi keçirmişəm. Yaşadığımız indiki çağda beynəlxalq aləmdə min cür siyasi oyunların getdiyini xalqımız hələ təzə-təzə başa düşür. Amma Heydər Əliyev belə oyunların dünya arenasında hansı siyasi qüv-

vələr tərəfindən hansı səpgidə aparılmasından hələ çox-çox əvvəl xəbərdar idi: O, özünün uzaqgörənliyi, qətiyyətli olması, cəsarəti və geniş dünyagörüşü ilə bütün dünyada nüfuz qazanmışdır.

Hakimiyyətə yenidən gəlişinin ilk günlərindən xalqımıza, şəxsən mənə xoş gələn ən birinci siyasəti Azərbaycan ideyası üzərində dayanıb onu qabartması idi. 1992-ci ildə Əbülfəz Elçibəyin qısa müddətli prezidentliyi zamanı artıq bir çox orta məktəbdə xüsusən, cənub, şimal bölgələrində, həmçinin Naxçıvanda sovet dövründə tədris edilən "Azərbaycan dili"nin üzərində "Türk dili" yazılmış dərsliklərlə əvəz edilməsi və bundan narahat olanların səsi eşidilirdi. Heydər Əliyev xalqın səsinə öz möhtəşəm tədbirləri ilə cavab verdi və böyük şair, xalqın iftixarı olan Bəxtiyar Vahabzadənin və ölkənin digər tanınmış alim və ziyalıları qarşısında çıxış edərək Azərbaycan xalqının 70 illik önəmli milli dəyəri olan "Azərbaycan dili" dərsliyinin yenidən dirçəlməsində əzmkarlıq göstərdi.

Ulu Öndər bunu belə əsaslandırırdı ki, Osmanlı türkləri olduğu kimi, bizdə də Azərbaycan türkləri mövcuddur və onlar ölkədəki digər milli azlıqlarla birgə fəaliyyət göstərməklə aparıcı etnosdurlar, eyni zamanda bu etnos azad, eyni, birgə yaşayış hüquqlarına malik olmaqla Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Bütün bunlar Ulu Öndərin Azərbaycan dilini, tarixini çox gözəl bilməyindən irəli gəlirdi və vətənimiz Azərbaycanın bütün bölgələrində yaşayan xalqının, millətinin əvəzsiz övladı kimi əxlaqə söykənən siyasəti ilə əbədi-yaşar bir dövlət yaratdı və həmin dövləti hər cür bədnəzər-

lərdən sığortaladı. Onun siyasi düşüncəsi, vicdanının səsinə adekvat istəyi Azərbaycanda yaşayan xalqların monolit birliyi ilə uzlaşdırdı və bu monolit birliyin sabitliyi, daha da möhkəmlənməsi üçün dövlətin siyasi strategiyasında buna önəm verirdi. Şair Jukovski vicdan haqqında obrazlı şəkildə belə yazmışdır:

*Gərəkli dir sən in hakimiyyətin,
Hədələrə zərbə qalsın niyyətin.
Vidansan, qanunsan, ittihamçısan,
Şahidsən, hakimsən ey qadir insan!*⁴

Vicdan təqdir edən və ya məzəmmət edən hakim kimi özünü biruzə verir. Qədim Roma mütəfəkkiri Sitseron Mark Tulli vicdan haqqında yazmışdır: "Vicdanın qüdrəti çox böyükdür. O günahsız adamdan hər cür qorxunu kənar etmək və layiq olduğu bütün cəzaları günahkarın, xəyalında aramsız surətdə canlandırmaqla, özünü eyni dərəcədə hiss etdirir" (Sitseron. Düşüncələr, Sankt-Peterburq, 1903).

Azərbaycanın nicatı üçün hakimiyyətə 2-ci dəfə gəlməklə Ulu Öndər Heydər Əliyev özünün pragmatik fəaliyyət mexanizmi ilə işə başladı. Ölkənin fundamental vəzifələrini ehtiva edən dövlət əhəmiyyətli strateji proqram hazırladı. O, antoqonist meyillərlə müşayiət edilən dağıdıcı prosesləri aradan qaldırmağa müvəffəq oldu. Onun təşəbbüsü ilə ölkənin ümumxalq səsverməsi - referendum vasitə-

⁴ V.A.Jukovski. Əsərləri, 1-ci cild, Sankt-Peterburq, 1886-cı il, səh. 477

silə 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Bütün sosial-siyasi məsələlərin fonunda milli inkişaf strategiyası müəyyənləşdirildi, çoxsaylı islahatların həyata keçirilməsi reallaşdı. Hər şeydən öncə milli həmrəylik, milli bütövlüyü sərgiləyən Azərbaycançılıq ideologiyasının cəmiyyətin siyasi inkişafında aparıcı rola malik neokonservatizmin milli modeli (H.B.) qismində çıxış etməsinin əsası qoyuldu. Müxtəlif siyasi proseslərin fonunda Heydər Əliyevin nəzəri irsində geniş şəkildə öz əksini tapan azərbaycançılıqla bağlı müxtəlif faktlar və arqumentlər üzrə analitik təhlillər zəngin mənbə rolunda çıxış edir.

“Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri” adlı kitabı yazıb ərsəyə çatdırmaqdan əsas məqsədim azərbaycançılıq ideyasının təkamülü, Azərbaycan ideali, onun yaranışı və mahiyyəti, milli ideologiyamızda azərbaycançılıq ideyasının yeri və rolu, nəhayət Ulu Öndərin bir siyasi lider kimi adı çəkilən problemlərlə bağlı bütün məna bəlli olan məziyyətləri ilə oxucuları tanış etmək və azərbaycançılıq ideologiyasında onun böyük xidmətlərini sistemli şəkildə açıb göstərməkdir.

GİRİŞ

İdeya yunanca “idea”- anlayış, təsəvvür mənasını verməklə “əhəmiyyət, məna” və mahiyyəti ifadə edən, təfəkkür və varlıq kateqoriyaları ilə sıx bağlı olan fəlsəfi termin kimi başqa sözlərə qoşularaq müxtəlif mənalarda işlədilir. Bu baxımdan azərbaycançılıq ideyası siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik, dini, fəlsəfi baxışlar və ideyalar sistemi olmaqla, nəticə etibarilə iqtisadi münasibətləri əks etdirəndə ideologiyaya çevrilir. İdeologiya müəyyən bir ideyanın, yaxud ideyalar toplusunun inkişaf edərək ideoloji girişə çevrilməsini gerçəkləşdirir. Bu mənada Azərbaycan ideyasının tarixi qədimdir. Ta qədim zamanlardan azərbaycanlı entosu bütöv bir tam kimi mövcud olmuşdur, belə ki, bu reallıq uzun tədrici təkamülü prosesin nəticəsində müəyyən bir ərazidə, lap elə Azərbaycanın hüdudları daxilində məskunlaşan azərbaycanlıların bir dövlətdə, bir coğrafi ərazidə, bir dil və mədəni məişət psixoloji amillərin vəhdətində müəyyənləşmişdir.

Bu gün artıq azərbaycanlılar da özlərinin mətbuatını, teatrını, operasını, siyasi cəmiyyətlərini, sosial xeyriyyə qurumlarını və s. yaratmaq təşəbbüsünü artırdı. Digər türksoylu xalqlarla birlikdə onlar öz milli mənliklərini dərk edir, hətta özlərinin mənsub olduğu doğma ərazinin hüquqi vətəndaşları olmaları ilə qürur duyurlar. Bir sıra Azərbaycan mütəfəkkirləri artıq XX əsrin əvvəllərindən “azərbaycanlı” terminini işlədirdilər.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində “azərbaycanlı” terminini işlədənlərdən birincisi Məhəmməd Şahtaxtinski, daha sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur.

1897-ci ildə M.A.Şahtaxtinski yazırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarını “azərbaycanlı” adlandırmaq lazımdır. M.Ə.Rəsulzadə bundan 18 il sonra 1915-ci ildə “Aşıq söz” qəzetində Azərbaycan ideyasının artıq coğrafi mənadan başqa inkişaf edərək siyasi və milli-mənəvi sahələri də əhatə etdiyini yazmışdır. Artıq XX əsrin astanasından türkçülüklə yanaşı “azərbaycançılıq” da get-gedə püxtələşməyə başlayır.

“Azərbaycan”, “azərbaycançılıq”, “Azərbaycan və sərhədi”, “türkcülük” kimi problemlər Yusif Vəzir Cəmənzəminlini də daim düşündürən və məşğul edən məsələlərdən olmuşdur. “Biz kimik” məqaləsində o, Azərbaycan tarixinin yazılması tələbini irəli sürmüşdür. Bu ondan irəli gəlirdi ki, hələ o zaman Kiyev İmperator Universitetində oxuyarkən Azərbaycan dilində kitablar buraxmağa başlamış, ana dilini bilməyənlər üçün kurs təşkil etməklə mühazirələr oxumuşdur. Yusif Vəzir hələ o zamanlar qarşısında qoyduğu məqsədi tam dərk edərək slavyan xalqlarından əxz etdiyi millilik adı ilə birləşməyin optimal yollarını müəyyən milli ideologiya ilə bağlılığın əsasında, xalqın ümummilli dəyərlərinin və sərvətlərinin inkişaf etdirilməsində və bütövlükdə milli maraqları ifadə edərək milli siyasətin, milli şüurun yüksək səviyyəsində görürdü. Bu gün üçün də aktualıq kəsb edən Azərbaycanı tanımaq, onun haqqında olan düşüncələrə əfkari-umumiyyəni cəlb etmək ideyası o illərin ziyalıları içərisində ən çox Y.V.Cəmənzəminlini narahat və məşğul etmişdir. Onun məruzəsinin birində oxuyuruq: “Bir Azər-

baycan xəritəsi cızdıq. O zamandan Azərbaycan haqqında onun tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ticarət və iqtisadiyyatı barəsində bir çox məsələlər yazdıq. Yavaş-yavaş Azərbaycan şöhrət tapmağa başladı”. [50, s.34]

Y.V.Cəmənzəminli 1917-1919-cu illərdə Azərbaycanı öyrənib onu tanıtmək haqqında geniş ictimai rəy doğurmaq sahəsində xeyli əmək sərf etmişdir. O, Bakıda çap olunan “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” kitabları, 1918-ci ildə “Millət” qəzetində çıxan “Azərbaycan və azərbaycanlılar” və sair silsilə məqalələrini məhz bu məqsədlə yazmışdır.

Azərbaycançılıq dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırılmaqla gündən-günə inkişaf etdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində respublikada mövcud olan müxtəlif etnik ideyaların dövlət ideologiyasına inteqrasiyası yeni bir keyfiyyət halını almışdır. Azərbaycanın bir sıra alimləri tərəfindən azərbaycançılığın hələ tam şəkildə tədqiq olunub öyrənilməsi başa çatdırılmasa da, hər halda bu məsələ ilə bağlı aşağıda adları qeyd edilən alimlər az iş görməmişlər. R.Mehdiyev, S.Xəlilov, V.Arzumanlı, Y.Qarayev, Ə.Abbasov, N.Şəmsizadə, A.Mustafayev, İ.Məmmədzadə, A.Şükürov, Q.Hüseynli, Ə.Tağıyev, Cavad Heyət, A.Rüstəмова, R.Mirzəzadə, Z.Ağayeva, N.İsayev, R.Əhmədov, Q.Əliyev, Ə.İbrahimov və başqaları azərbaycançılıq ideyasının müxtəlif cəhətlərini tədqiq etmişlər. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında (2002), Yeni Azərbaycan Partiyasının mötəbər konfranslarında, müstəqil Azərbaycanın ayrı-ayrı bayram günlərində Heydər Əliyev öz fəaliyyətinə və xalq qarşısında xidmətinə görə ümummilli

lider səviyyəsinə yüksələrək yeni milli ideologiyanın - azərbaycançılıq ideologiyasının memarı və banisi sayılmışdır. Tədqiqatçı Ə.Tağıyevə görə Azərbaycanda azərbaycançılıq ideologiyasının memarına çevrilən H.Əliyev, həm də bu ideologiyanın beşiyi başında dayanan birinci şəxsiyyət oldu. O xalqın arzu və istəklərinə yaxından bələd olan siyasi lider kimi onun tələbatını vaxtında ödəməyin vacibliyini dərk etdi və xalqın milli ideologiyasını onun dövlətçilik ənənələri ilə birləşdirdi.

Azərbaycançılığın sinonimi kimi vətənçilik də ümum-milli lider Heydər Əliyevin fəaliyyətində mühüm yer tutmuşdur.

Tədqiqatçı Hidayət Orucov Heydər Əliyevin vətənçiliyin formalaşmasında üç aspektə nəzər yetirməyin vacibliyi haqqında fikirlərini belə xarakterizə edir:

- Ölkəmizdə yaşayan bütün millətlərin birliyi;
- Dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq bütün azərbaycanlıların birliyi;
- Dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış keçmiş Azərbaycan vətəndaşlarının azərbaycanlılarla birliyi;

Müstəqillik zamanı dövlətin və onun prezidentinin xalqın dininə, dilinə, mənsubiyyətinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə hörmət və ehtiramla yanaşdığını görən milli azlıqlar vətənçilik ideali ətrafında daha da sıx birləşdilər.

Təsadüfi deyil ki, Qarabağ savaşında Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hamısı şəhidliyi özlərinə şərəf bilirdi. Həqiqətən ulu öndər Heydər Əliyevin söylədiyi nitqlərdə müdrikcəsinə bəyan etdiyi fikirlər zaman-zaman gerçəkləşdirilirdi: "Azərbaycan, onun ərazisində yaşayan hər bir xal-

qın vətənidir, azərbaycanlı məfhumu çox genişdir. Ərazi-mizdə yaşayan türk də, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, tat da, udin də, kumik də, başqaları da bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır. Bu azərbaycanlı sözü bizi həmişə birləşdirir" [61, s.152].

Azərbaycançılığın türkçülükə əvəz olunması vətənçilik ideyasını təhlükə altında qoya bilərdi. Belə məsələlərə elmi yanaşma və ifrata varmadan onların anladılması, açıq şəkildə şərh Heydər Əliyev kimi bir tarixi şəxsiyyətə, nəhəng siyasi liderə xas ola bilərdi. Yeri gəlmişkən o, azərbaycançılığı mənsub olduğumuz və danışdığımız azəri türk dili kontekstində aparıcı etnos, milli azlıq və etnik qrupların sintezi kimi dəyərləndirirdi. Lakin Azərbaycan cəmiyyətində aparıcı etnosa daha çox önəm verən Ulu Öndər bu xüsusda müzakirələrin birində demişdir: "Biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqlarına, dilinə mənsub olan dilimiz var" [61, s. 153].

Beləliklə, oxucuların istifadəsinə verilən bu kitabdan əsas məqsəd onun hər iki fəslində mövzunun əsas leytmotivi ilə bağlı ulu öndərin azərbaycançılıq ideyası və onun ideologiyaya doğru inkişafının bəzi məqamları və özəlliklərini açmaq və şərh etməkdir. Azərbaycançılığın bütün məziyyətlərini özündə ehtiva edən dahi şəxsiyyətin bu məfkurəyə olan müdrik baxışlarının təcəssümünü rəssional düşüncəsinin məntiqində görürük: "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq" [22, s.

153]. Digər tərəfdən, bu ideologiya Azərbaycanda məskunlaşmış və buranın daimi sakini olmuş bütün böyük etnosun, o cümlədən etnik qrupların, milli azlıqların hüquqlarını paritet(bərabərlik) əsasda sabit saxladığından və mütəşəkkil cəmiyyətin inkişaf dinamikasında bunun təsbit olunması reallaşdığından milli həmrəylik mənbəyinə çevrilməsi stimulu daha da qüvvətləndirir, başqa sözlə dünya azərbaycanlılarını birləşdirən milli məfkurəyə çevrilən azərbaycançılıq ideologiyası ölkədəki bütün konfessiya və etnosların həmrəylik və qarşılıqlı anlaşma mühitində yaşamasını təmin edən mənəvi mexanizm səciyyəsi daşıyır.

Məsələnin daha önəmlisi də milli həmrəylik çevrəsində yaşayan xalqlara təlqin olunan azərbaycançılığın hələ Bakıda Dünya azərbaycanlıların I qurultayında ümummilli lider H.Əliyevin proqramlı nitqində həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas aparıcı ideya olması və bunun YUNESKO-nun 2005-ci ildə Parisdə "mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi" haqqında qəbul edilmiş konvensiya ilə əlaqələndirilməsi qeyd edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının həmin konvensiyaya qoşulmasından irəli gələn istiqamətlər içərisində mədəniyyətlərarası hörmət və sülh mədəniyyəti naminə xalqlar arasında mənəvi körpülərin qurulması ruhunda mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirmək məqsədilə multikultural siyasətin bir proqram sənədi kimi səciyələndirilməsi, müasir cəmiyyətdə sosial, etnomədəni proseslərə münbit şəraitin yaradılmasına başlanğıc bir addımdır.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN İDEYASININ TƏKAMÜLÜ

1.1. Azərbaycan ideali: yaranışı və təkamülü

Azərbaycan bir ideal olaraq vətəninə sevməli hər kəsin yaddaşında, qəlbində dərin iz buraxan elə qüdrətli məkandır ki, irili-xırdalı millətindən, xalqından, irqindən, milli azlıq və etnik qrupundan asılı olmayaraq demək olar ki, hamı şad və firavan yaşayışın təminatını burada görmüşdür. Azərbaycan qədim bir diyar olaraq çox böyük məhrumiyyətlərə məruz qalmış, ərazisində çoxlu müharibələr, tayfa ixtişaşları, basqınlar mövcud olmuşdur ki, bu da sözsüz bu diyarın yetirdiyi sonsuz sərvətlərindən ötrü bir çox təcavüzkar dövlət başçılarından xəbis niyyətlərindən baş verirdi. Azərbaycanda yaşayan xalqların sonsuz sərvətləri ilə yanaşı süfrə mədəniyyətinə malik olması da xalq təbabəti elminin təməlindən xəbər verirdi. Bu elmi sahə Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Şəki, Gəncə, Quba, Şamaxı, Lənkəran, Astara, Lerik və başqa bölgələrinin bu günə kimi ləziz, dadlı xörəkləri ilə daha çox məşhurdur. Bu xalq təbabəti elmi sahə qədim Atropatenada daha güclü olmuşdur. Milli yeməklər bir cür-eyni variantda olmur, çoxadlı olurlar. Hansı yeməyi günün hansı vaxtında və nəyi nəyə qatmaq ənənəsi Azərbaycanın süfrə mədəniyyətində ta qədim dövrlərdən indiyə kimi əsas yer tutur. Ətraf qonşularımızdan ermənilərə nəzər saldıqda onların süfrə mədəniyyətinin və milli yeməklərinin olmadığını görürük. Bu da sübut edir ki, ermənilər bu ərazilərə gəlmədir. Onlar başqalarının birliyindən yararlanı-

raq onlardan süfrə mədəniyyətini əxz etmişlər. Dünyada belə hadisələr çoxdur. Özünü yekcins xalq kimi qələmə verən ermənilərin təmsalında bu fikir bir daha təsdiqlənmişdir. Tarixdən məlumdur ki, haylar yeni ermənilər indiki ərazilərinə Balkan yarımadasından kiçik Asiyadan köçüb gəlmişlər. Balkan dillərinin birinin dialektində danışan ermənilərin ənənəvi adət-ənənələri olmamış və Qərbi Azərbaycan ərazisində məskunlaşaraq oğuz tayfalarının adət-ənənələrini mənimsəyərək öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmişlər. Erməni dilinə isə yunan, türk və iran dillərinin təsiri olmuşdur. Hətta XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində erməni şairləri, musiqişünasları Azərbaycan dilində yazıb yaratmışlar. Ermənilərin aşiq sənəti üzrə görkəmli nümayəndələri olmuş və onlardan məşhur olanı Sayat Novadır. Sayat Nova əsərlərini əsasən Azərbaycan dilində yazmışdır. XVII əsrə qədər ermənilərin astronomiya, fizika, riyaziyyatı bilən şair ədibləri olmamışdır. Onlardan çox qabaqlar bu sahələr üzrə Azərbaycanda Həsənoğlu, Tusi, Nizami, Xaqani və s. kimi şəxsiyyətlər yazıb yaratmışlar. Ermənistan ərazisindəki coğrafi adların çoxu türk mənşəlidir.

Professor Ağayar Şükürov qeyd edir ki, əsl mənə məzmunə malik olan yeganə tarix varsa o da mifdir. Ənənəvi nöqteyi-nəzərinə görə biz nə ediriksə, miflərdə təsvir olunanlardan başqa bir şey deyildir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, min yüzilliklər keçdikdən sonra bu günkü tariximiz gələcək nəsil üçün mif ola bilər. Mifi, tarixi yaradan məhz xalqdır. [26, s.19] Azərbaycan tarixi haqqında bizi qane edən və etməyən tarixi məlumatlar verilmişdir. Məlum məsələdir ki, hər hansı bir dövlətin adı etnik və ya coğrafi

məfhumla bağlı olur. Hər bir dövlətin tərkibində tayfa birləşmələri, ayrı-ayrı etnik qruplar əraziləri ilə birlikdə vahid ad altında birləşirlər. Manna, Midiya, Kiçik Asiya, Atropatena, Arran, Albaniya və digərləri belə dövlətlərdən olmuşdur. Kiçik Midiya dedikdə tərkibində qohum və qeyri-qohum tayfaların birləşdiyi dövlət nəzərdə tutulur. Sonralar “Kiçik Midiya” Atropatena adı ilə tanınmışdır. Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra tam müstəqillik qazanmış Atropatena kiçik Midiyanın yenidən dirçəlməsi idi. Yunan coğrafiyaşünası Strabonun verdiyi məlumata görə Atropatena Ermənistandan və Matianadan şərqdə, Böyük Midiyadan qərb tərəfdə və iki ölkədən şimalda yerləşmişdir. Cənubdan Atropatena Hirkan dənizi çiçəkliyinə yaxın olan əyalətlərlə həmsərhəd idi. Onun coğrafi sərhədləri Şimali Azərbaycanın cənub rayonlarından başlayaraq Urmiya gölü ətrafınadək uzanırdı. Atropatena ərazisinin böyük hissəsini dağlıq ərazilər təşkil edirdi. Talış dağları Atropatenanın təsərrüfat həyatında mühüm rol oynamışdır. Qədim mənbələrdə Talış dağları Alqard dağları kimi yad olunur. Qızılüzən çayının adı həmin mənbələrdə Amard çayı kimi çəkilir. Amard adına Lerikdə və Astaranın Kijabə qəsəbəsində tayfa adı kimi rast gəlinir. Eyni zamanda Lerik rayonundakı Hamarat kəndi Amard adının indiyədək qalmış formasıdır. Lerik və Astara sərhədlərinin birləşdiyi zona Haşarat adlanır. Midiya və Atropatena dövlətləri haqqında ən çox məlumatı yunan müəllifləri vermişlər. Yunan əlifbasında “H” səsinə ifadə edən hərf olmadığına görə Hamarat yunan mənbələrində “Amard” şəklinə düşmüşdür. Marahlı cəhət bundadır ki, Hamarat talış dilində Həmat adlanır və tarixin

atası Herodotun verdiyi məlumata görə Midiya dövlətinin əsasını Həmat şəhərində Deyok qoymuşdur. Azərbaycan və İran yaylasında Midiya dövlətinin etnik tərkibində irandilli tayfalar mühüm rol oynamışdır. N.M.Dyakonov, İqrar Əliyev kimi görkəmli iranşünaslar irandilli tayfaların e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində İran yaylasına Cənubi Rusiya çöllərindən miqrasiya etdiklərini qeyd edirlər. Miqrantlar Cənubi Azərbaycanın da etnik simasında dəyişikliklər etmiş və burdakı etnik proseslərdə fəal iştirak etmişlər. [26, s.22] Professor N.İ.Anserov vaxtı ilə kaspilərin yaşadığı ərazinin bir hissəsində hazırda talışların yaşaması faktını əsas götürərək, talışların əcdadlarının kaspilər olması qənaətinə gəlmişdir. [26. s.21] Lakin hələlik versiya xarakterində olan bu fikri həqiqət kimi qəbul etmək olmaz. Çünki tədqiqatçı A.Rüstəmovə yazır ki, bəzi tədqiqatçılar kassilərlə kaspilərin qohumluğu fikrini irəli sürürlər. Bu qohumluq haqqında bir sıra Qərbi Avropa tədqiqatçılarından S.Şeftoloviç, Q.Xyuring, V.Qroznıy, A.T.Qlou və İ.M.Dyakonov yazmışlar". [41, s. 39]

Alban tayfa ittifaqına 20-dən çox tayfa daxil idi. Bu gün qədim albanların antropoloji xüsusiyyətləri hapitlərdə, qızıqlar, buduqlarda və s. qalmışdır. Həmin antropoloji tipin yaşı Qafqazda 3 min ilə yaxındır. Tədqiqatçı A.Rüstəmovə Y.Yusifovun "Qədim Şərq tarixi" dərsliyindən ibarət mənbəyinə istinad edərək bildirir: "Məlumdur ki, tayfa ittifaqları bir-birinə dil cəhətdən qohum olan tayfalardan olmuşdur. E.ə. III minillikdə lulu tayfa ittifaqına daxil olan qohum etnoslardan biri" turukkilər olmuşlar. Turukki etnonimi türk tayfa adının erkən forması və Azərbaycan dövləti olan

Aratta dövründə III-II minillikdə mövcud olmuşdur. Aratta yer adı olmaqla ancaq qədim türk (prototürk) dilləri əsasında meydana gələ bilərdi. [41, s. 38]

Avesta sözünün etimologiyası ilk təbii odun insanlara bəxş edilməsi barədə tam dəqiqliyi ilə bizə xəbər verir. Həmçinin "Avesta"ya ilk od mənbəyi demək olar. Qədim dünya tarixindən məlumdur ki, ilk dəfə insanlara od ildırımın çaxması ilə əlaqədar meşədə quru ağacların yanması nəticəsində məlum olmuşdur. İlk vaxtlar insanlar oddan çəkinmişlər. Onlar odun sirlərinə bələd olduğdan sonra oddan öz məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Qədim yunan əfsanəsi "Prometey əfsanəsi"də bu cəhətdən daha maraqlıdır. Odu oğrayıb insanlara bəxş edən Prometey Zevsin qəzəbinə düşər olur və Qafqaz dağlarında zəncirlənir. Prometeyin Olimpda deyil Qafqazda zəncirlənməsi maraqlıdır. Mif də olsa bunda bir həqiqət vardır. Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda oda sitayişin tarixi kökləri çox qədimdir. Azıx mağarasında aparılmış arxeoloji qazıntılar hələ 700 min il bundan qabaq mağara sakinlərinin oddan istifadə etdiklərini üzə çıxartdı.

Türk xalqlarında düşmən bayrağını məhv etmək qələbənin rəmzi sayılırdı. Bunu "Kitabi Dədə Qorquddan" misal olaraq bir cümlənin təmsalında görürük. Orada deyilir ki, Qazan bəyin qardaşı düşmən bayrağını doğrayaraq onlar üzərində qələbə çaldı. Osmanlı imperiyasında sancaqbəyi rütbəsi və inzibati ərazi bölgüsü olan sancaqlılar mövcud idi. Talış danışığı dilinin ümumi strukturu Azərbaycan dilinin məxrəcəinə uyğunlaşdırılmışdır. Elə indiki şərq aləmində xüsusən əsrimizin 30-cu illərinə kimi Oğuz-Azərbaycan dili

Zaqafqaziya, İran və Ərəb ölkələrinin bəzi əyalətlərində ünsiyyət vasitəsi idi. Belə ki, etnik tayfalar, xalqlar dillərindən asılı olmayaraq bir-biriləri ilə Azərbaycan dili vasitəsi ilə ünsiyyət saxlamışlar. XVI əsrdə yaranmış Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsində idi. Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dilinin yayılma arealını nəzərə alaraq bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Beləliklə, onun dövründə çoxlu islahatlarla yanaşı vahid Azərbaycan dövləti yaradılmışdır.

Azərbaycan dilinin Zaqafqaziyadakı əhəmiyyəti görkəmli rus şairi M.Lermontovun diqqətindən yayınmamışdır. Qafqazda sürgündə olarkən Lermontov Rusiyadakı dostlarına yazırdı: "Rusiyada fransız dili nə qədər nüfuza malikdirsə, Zaqafqaziyada Azərbaycan dili ondan daha da nüfuzludur. Burada bu dil ünsiyyət vasitəsidir və mən bu dili öyrənməyə başladım". [69. s.54] Lermontov tərəfindən "Aşıq Qərib"-in rus dilinə tərcüməsi onun bu dilə olan rəğbətindən irəli gəlirdi. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundov həm Azərbaycan dilini Lermontova öyrətmiş və həm də "Aşıq Qəribin" rus dilinə çevrilməsinə kömək etmişdir. Gürcü tədqiqatçılarından C.Çakeş də göstərir ki, "Aşıq Qərib" süjetini Lermontova M.F.Axundov vermişdir. 1835-ci ildə Dərbənd sürgünündən Tiflisə təzəcə qayıtmış məşhur rus şairi A.A.Bestujev-Marlinski də M.F.Axundovdan Azərbaycan dilini öyrənmişdir. Etiraf etmək lazımdır ki, uzun müddət ərzində Azərbaycan dili başqaları üçün ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Dərbənddə öz sürgün dövrünü yaşamış görkəmli rus dekabrist yazıçısı A.A.Bestuyev – Marlinski yazırdı: "Zaqafqaziya diyarının tatar dili (Azər-

baycan dili) türk dilindən az fərqlənir və fransızcaı bilib Avropanı başdan başa gəzmək mümkün olduğu kimi, tatar dilini bilməklə də bütün Asiyanın o başından vurub, bu başından çıxmaq olar". [78, s.5] Deməli Azərbaycan dili Asiyada yaşayan türksoylu xalqlarla ünsiyyətin qurulması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yeni tarixi şəraitin diktəsi ilə Azərbaycan ziyalıları və siyasi elitası artıq yeni siyasi tələblərlə çıxış edir və Azərbaycanın müstəqilliyi ideyalarını qaldıraraq milli muxtariyyət ideyasından milli respublika ideyasına keçdilər və 1918-1920-ci illərdəki cümhuriyyəti reallaşdırdılar. Belə bir respublikanın mövcudluğu isə artıq Azərbaycan ideyasının siyasi həyatda özünü təsdiq etməsi idi. Azərbaycan coğrafi varlıqdan siyasi-ideoloji bir varlığa çevrildi. Azərbaycan ideyası onu məskunlaşdıran bütün xalqların maddi və mənəvi həyatına daxil oldu, buradakı xalqların bu ideya ətrafında daha da sıx birləşməsinə səbəb oldu. Bütün türk-islam dünyasında ilk milli demokratik dövlətin əsası qoyuldu və beləliklə də bu ideyaların nəticəsi kimi yaranmış bir respublika başqa türk-islam xalqlarının həyatında da siyasi bir mənanın daşmasına səbəb oldu. İki əsrin qovşağında baş vermiş sosial-siyasi hadisələr azərbaycanlıların həyatında dərin izlər buraxmış, onların xarici dünyaya miqrasiyasını daha da genişləndirmişdir. Bunun da nəticəsində bəzi xarici ölkələrdə güclü Azərbaycan diasporu yaranmış, hətta bir sıra məqamlarda erməni və yəhudi diasporunu üstələməyə başlamışlar. Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyəti xırda və orta bizneslə məşğul olanlardır. Lakin bizneslə məşğul olmaq

dünya azərbaycanlıları ilə, soydaşlarla ünsiyyətin qırılması deyil. Hər şey ticarət münasibətlərindən baş verir. İngilislər də tarixdə iqtisadi mövqelərdən bəhrələnərək siyasi həyatda irəliləmişlər. Xaricdəki Azərbaycan diasporu içərisində Rusiyadakı həmvətənlərimizin çoxluq təşkil etməsi onların tədricən siyasi yetkinliyə nail olmasından xəbər verir. Azərbaycan ideyası Rusiyadakı soydaşlarımızın əqidəsində yaşayır. Ona görə xarici ölkələrdə sıx halda yaşayan soydaşlarımızın banklarda, birjalarda, bazarlarda və digər iqtisadi-sosial strukturlarda da çox möhkəmlənmələrindən istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycanın milli oyanışı və yeniləşməsi, onun milli ideya uğrunda mübarizə hərəkatı milli gerçəkliyimizin çox mühüm tərkib hissələrindən biridir. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanında buna oxşar ideyalar vahid ərazi hissi, maddi-məişət şəraitinin ümumiliyi, xarici dövlətlərə qarşı əlbir mübarizə, dil və qan qohumluğu, soykökü eyniliyi, mənəvi mədəniyyət sahəsində oxşar cəhətlər, iqtisadi-siyasi və coğrafi birlik zəminində formalaşmış müəyyən xüsusiyyətlər idi.

Professor Əlikram Tağıyev yazır: "Sonrakı illərdə belə ideyalar ayrı-ayrı hallarda ümumiran, ümumtürk, ümum-islam ideyalarının tərkib hissələri kimi də çıxış etmişdir. Azərbaycanın ancaq özünə aid ola bilən və bugünkü elminə nəzəri ədəbiyyatda özünə "azərbaycançılıq" kimi vətəndaşlıq hüququ qazanan saf Azərbaycan milli ideyasına çevrilənədək o, uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. [10, s.28] "Bu tarixi prosesdə müxtəlif Azərbaycan soykökləri vahid azərbaycanlı milləti kimi formalaşmağa və özünün milli

ideyasını yaratmağa başlamışdır. Milli ideyalar öz-özünə yaranmırlar. Xalqın içərisindən çıxmış qabaqcıl fikir dühaları belə ideyaları yaratmağın vaxtı çatdığını zəruri hesab edərək onu formalaşdırır, sonra isə onun ümumxalq malına çevrilməsinə nail olurlar. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyada fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor". M.A.Şahtaxtinski 1891-ci ildə yazırdı ki, "Zaqafqaziya müsəlmanları yaxşı olardı ki, azərbaycanlı adlandırılınsın". Y.V.Çəmənzəminli göstərirdi ki, milliyyət fikri ilk dəfə M.F.Axundovda oyanmışdır. Z.B.Göyalp, M.F.Axundovu iki böyük türkcüdən biri sayırdı. H.B.Zərdabi, M.Ə.Sabir, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, N.B.Vəzirov, A.Səhhət, Ö.F.Nəmanzadə, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə və sonrakı ziyalılar milli ideya axtarırları yollarında xeyli işlər görmüşlər. Azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşmasının tarixi çətinlikləri ondan ibarət olmuşdur ki, onun xalqı illərlə coğrafi, iqtisadi, siyasi və mənəvi cəhətdən parçalanmış, yadellilərə qarşı mübarizə prosesində sayca azalmış, maddi və mənəvi həyatı kasadlaşmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, millətimizin mövcudluğu bu gün bir reallıqdır. Lakin Azərbaycan xalqı bu mübarizə prosesində daha mətinləşmiş, bütün məhrumiyyətlərə sinə gərmiş və bugünkü millət halına gəlib çıxı bilmişdir. Azərbaycan milli ideyasının yaranmasında H.B.Zərdabinin maarifçilik, M.Ə.Rəsulzadənin millətçilik və dövlətçilik, C.Məmmədquluzadənin və ümumən "Molla Nəsrəddin"-in demokratizmi və azərbaycançılığı, Demokratik Respublika tərəfindən əsası qoyulan vahid Azərbaycan vətənsəvrliyi ideyaları, sovet dövrü

ziyalılarının milli orientasiya istiqamətindəki konstruktiv müddəaları kimi mühüm rol oynamışdır.

İnsan sosial varlıq olaraq mövcud olduğu andan ta bu günə qədər mübarizə aparmış, həyatındakı boşluqları doldurmaq üçün düşünmüş, daşınmış, yaxşı yaşayış, yaxşı dolanışdan ötrü həmişə stimül olan axtarışlarda olmuşdur. Hətta ilk baxışda siyasətlə heç bir əlaqəsi olmayan ibtidai qəbilənin özündə də bu və ya başqa səviyyədə siyasət mövcud olmuşdur.

İctimai-siyasi formasiyaların bütün mərhələlərində, sosial-siyasi münasibətlər sistemində hər hansı bir şəxsiyyətin, yaxud subyektin bütün fəaliyyət prosesində müşahidə edilən son nəticə siyasi mənafehin qorunması ilə bağlı olmuşdur. Fikrimizi XX əsrin müxtəlif dövrlərində təzahür edən ictimai-siyasi hadisələrin kontekstində siyasi mənafeəninə mövcud vəziyyətlərdən istifadə edən mühacir insanların rəftar və hərəkətləri ilə əsaslandıraraq. Əsrlər boyu əsarət altında yaşayan məzlum Şərq xalqları XX əsrin əvvəllərində, yəni 1904-1905-ci illərdə İran və Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı, 1914-1918-ci illərdəki birinci cahan müharibəsi, əsrin ortalarında, yəni 1939-1945-ci illərdə ikinci cahan müharibəsi, dünyanın müxtəlif ölkələrində, o cümlədən Rusiyada, İranda, Türkiyədə, Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanında baş verən inqilablar, nəhayət əsrin sonunda nəhəng imperiyanın SSRİ-nin dağılması ilə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər və toqquşmalar dövründə haqsızlıqların, dərəbəyliklərin və özbaşınalıqların şahidi olmuşlar. 1979-cu ildə İmam Xomeyninin rəhbərliyi ilə İran İslam inqilabının qələbəsiindən sonra

ölkədə bir sıra demokratik ruhlu insanlar bir azdan onları nələr gözləyəcəyini asanlıqla dərk edir, özləri siyasət burulğanlarında məhv olmamaq üçün qəti addımlar atmalı olublar. İnqilablar, müharibələr zamanı daxili çəkişmələrdən öz mənafeyi naminə istifadə etməyi bacaranlar yaşadıkları ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalıblar. Tarixi sənədlər və ədəbi əsərlərdən məlumdur ki. İran inqilabları Türkiyə və Rusiyadakı çevrilişlər zamanı milyonlarla insan mövcud rejimlə barışmadıklarını son qərarları ilə sübut etmişlər. Bir çoxları çörək pulu, ruzi ardınca İrandan ya Bakıya, ya da Avropa ölkələrinə üz tutub getməli olmuşlar. Xalq şairi Səməd Vurğun "26-lar" poemasında İrandan Bakıya işləməyə məcburi gəlmiş bir hambalın vətən həsrətlərini, düşüncələrini, arzu və niyyətlərini ictimai-siyasi hadisələrin fonunda real əks etdirmişdir:

Şahların qızdığı qorxunc bir zaman,

Atıb külfətini gəlmiş İrandan.

Bir çörək puludur onun arzusu,

Bulanmış hambalın gözlərində su. [85, c.153]

İrandan Bakıya axışb gəlmiş azərbaycanlıların əksəriyyəti Ərdəbil, Nəmin, Əhər, Təbriz, Culfa, Meşkin, Urmiyyə, Sərab, Xalxal və başqa şəhər, qəsəbə sakinlərindən ibarət idi. Bunlar XX əsrin əvvəlindən ta axırına kimi 5 dəfə müxtəlif ölkələrə, o cümlədən Bakıya gəlməli olmuşlar.

Bakıya çörək pulu və ruzi ardınca gələnlərin bir qrupu şerdəki mühacir İranlı - Hambal obrazı kimi vətən həsrətləri

ailə cəfakeşi olduqları üçün geriye doğma şəhərlərinə qayıtmalı olur, bəziləri isə ailə həyatı qurduqlarına görə Bakıda daimi məskunlaşmalı olurlar.

Şəhərdəki qeyri-adi görünən yerləri, insanların geyim və davranış mədəniyyətləri, rus və erməni qadınlarının şəhər bulvarlarında, görkəmli küçələrdə Avropasayağı davranışları, sərbəst və açıq gəzintilərini seyr edən tamarzı Ərdəbil mühacirlərinin prototipini satirik bir tipin şəxsində ümumiləşdirən M.Ə.Sabirin "Altmış illik ömrüm oldu səndə bərbad, Ərdəbil!" şeri olduqca maraqlı və istər öz dövrü, istərsə də bu gün üçün aktual bir əsərdir. Əsər ilk dəfə 7 mart 1910-cu ildə "Molla Nəsirəddin" jurnalının 10-cu sayında "Kərbəlayı Feyzullah Nazimi: Ağlar güləyən" imzası ilə çap olunmuşdu. [80, s.200]

Şərin əvvəlindən sonuna kimi satirik planda verilən Ərdəbil mühacirinin qarşısında sanki yeni bir aləm, cənnətə bənzəyən bir mənzərə canlanır. Burada professor Ə.Tağıyevin mətbuatda çap olunmuş "Qərbin mədəni ekspansiyası davam edir" məqaləsi yada düşür və onun toxunduğu bu günün aktual məsələləri şərin əsas ideya istiqaməti ilə tam səsleşir:

*Altmış illik ömrüm oldu səndə bərbad, Ərdəbil!
Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad, Ərdəbil!
Zənn edirdim mən bütün aləmdə İrandan səva.
Bir fərahəbad yer yoxdur o samandan səva
Övrat olmaz hüsnə Fatma, Tükəzbandan səva,
Var imiş Rusiyyədə min-min pərizad, Ərdəbil!
Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad Ərdəbil! [80, s.19]*

Professor Ə.Tağıyev yazır: "Qərb öz mədəni dəyərlərini yenidən müstəqillik qazanmış ölkələrə zorla sınımaq istəyir. Onlar bu zaman heç bir yerli amili nəzərə almır, açıq-saçıqlığı və əxlaqsızlığı müxtəlif vasitələrlə Şərq xalqlarına aşılamağa çalışırdı". [21, s.43] Qərbin mədəni ekspansiyasını öz-zamanında anlayan M.Ə.Sabir buna aludəçiliyi, buna meyilli olanları kəskin tənqid edir, İslamın əxlaqla bağlı şəriət əhkamlarının qorunmasına çalışır, qadınlarımızı, oğlanlarımızı aludəliyi ilə özünə cəlb edən qərb ekspansivliyinə uymamağa çağırırdı.

*Haliya Bakudəyəm, Baku demə bir xuldzar,
Xassə dərya sahili: bir löbənistani- tatar,
Hər tərəf ağ- çağ madamlar, bir- birindən gülüzar,
Türfə dilbər, töhfə bir şey, yaxşı zad. Ərdəbil!
Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad, Ərdəbil! [80, s.19]*

İnsan ictimai varlıq olmaqla ömründə bəzən görmədiyi, xəyalında canlandırıdığı ifrat nəfsinə uyub qovuşmaq istədiyi Qərbin ixracı olan qeyri-milli açıq- saçıqlığa, əxlaqsızlığa və əyyaşlığa təzim edir, nəticədə itirdikləri qazan-dıqlarından daha çox olur.

Şəhərdə gördüklərinə inanmayan mühacir ərdəbilli üçün qeyri-adi hər bir şeydən ötrü sino getmək çətin bir iş deyil. Yerli sakinlərdən daha çox onlardakı Qərb ekspansivliyinə aludəlik, milli ləyaqət hisslərinin korlanmasına, ağıllarının çaşmasına gətirib çıxarır:

*Beş deyil, on beş deyil, hər yan baxırsan, -var madam,
Ev madam, mənzil madam, balkon madam, talvar madam,*

*Sirk madam, qastin madam, passaj madam, bulvar madam.
Müxtəsər aqlım çasıb, ey dad- bidad, Ərdəbil!*

Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad, Ərdəbil! [80, s.120]

Sabirə görə xalq artıq oyanmış, ətrafında nələr baş verdiyinin şahidi kimi passiv seyirçi yox, ictimai-siyasi həyatın bütün təzahürlərinə münasibət bildirmək istəyir, onda heç bir şeyi gizli saxlamaq lazım deyil, onsuz da bir zaman gizlədilər açığ-aşkar bilinəcəkdir. Ağıllı adamlar demokratik quruluşlu cəmiyyətdə fəaliyyətləri ilə, bu cəmiyyətdəki qeyri-adiliyə münasibətdə tamarzı olanlardan fərqlənir və gələcək aqibətlərini ərdebilli mühacir kimi görmək arzusunda olurlar. Ərdəbillini isə demokratik həyat tərzinə alışdırmaq xeyli zaman tələb edir:

Təzədən bərgəşt (doğulma) edib bir də olsaydım, ah!

Şıq geyimli bir cavani-xoşnişan olsaydım, ah!

Bu pərilərlə doyunca həmzəban olsaydım, ah!

Dəhrdə (dövrən) beş gün yaşardım xiirrä mü şad, Ərdəbil!

Bir də namərdəm əgər etsəm səni yad, Ərdəbil. [80, s.20]

İran mövzusunda satiraları ilə Sabir Yaxın və Orta Şərqi bir sıra ölkələrində demokratik ideyaların yayılmasında ciddi iş görmüşdü. Lakin onun təqdimatında milli oyanışla bağlı apardığı ciddi işlərin hamısında öz xalqının müqəddəratı, millətin dərdi, məhrumiyyətləri ilə yanaşı, bir para yalançı millətçi adı ilə keyfə, əyləncəyə qurşanan avaraların, sərgərdan gəzənlərin halı, vəziyyətləri də açıq aşkar nəzərə çarpır. İran inqilabına biganəliyi, ancaq öz mənafeyinə xidmət edənləri, gözləri qabağına yalnız, nəşə,

kef, əyləncə məclisləri, bulvar gəzintilərini gətirənləri qamçılayan Sabir yeri gəlmişkən bunları İran kimi dövlət başçılarınin tərbiyəsizliyində, xalqa, millətə sahib çıxma bilməmələrində görürdü. İran şahı Məhəmmədəlinin əyyaş həyatı, “Sonya və Mariyalara” uyması xalqın kiçiklərinin də rəftar və münasibətlərində qeyri-sağlam əhval-ruhiyyə yaradır. Bunun nəticəsidir ki, öz müqəddəratı üçün Bakıya gələn mühacir ərdebilli fəaliyyətdən kənarda qalaraq zövq, səfa artıran nəşəli əyləncələrə daha çox meyl salır. Sabirin “İran niyə viran oldu?” şerində iki xarakterik parça var. Onlardan biri başlanğıcda, digəri isə şerin axırındadır.

Başlanğıc beyt belədir:

Ağladığca kişi qeyrətsiz olar,

Necə ki, ağladı, İran oldu.

Sonuncu beyt isə çox dərin ictimai məna daşıyır:

Kişidən istənilən işdir, iş!

Kim ki, iş yaptı, o zişan oldu.

“Zişan” ərəbcə hörmətli deməkdir. Şair həm öz düşüncəsi, həm də oxucunu düşündürməklə nəhayət bu fikirdədir ki, “kişidən” faydalı, əməli iş tələb olunduğu halda, o “müşkül”, çətin, ağır işləri ağlamaqla, göz yaşları tökməklə, yaxud bəzi cavanlar kimi əyləncəyə meyl salmaqla həll etmək istəyir. Adamı “qeyrətsiz” edən də həmin “göz yaşları”, əyləncə, zövq, səfa və nəşəli günlərə aludəlikdir. Bütün “müsküllər”i Sabirə görə milli müqəddərat naminə yalnız

işlə, mübarizə ilə həll etmək mümkündür. Xalqı öz milli müqəddaratı, milli kimlik fəlsəfəsi ilə düşündürmək, fəaliyyətə səsləmək çağırışı Sabirin yaşadığı zamanədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən idi.

Azərbaycan millətinin bütün bu soyköklərini integrativ bir zəmində birləşdirmək şübhəsiz ki, millətin bütün etnik qruplarının maraqlarının gözlənilməsi əsasında baş tuta bilər. Bu baxımdan milli inkişaf sahəsində mövcud olan bütün qüsurlar təhlil edilib aradan qaldırılmalıdır. Türk qövmlərinin ayrı-ayrı məmləkətlərdə stabilləşib möhkəmlənməsi, qonşu xalqlarla uzun illik qarşılıqlı əlaqələrin vahid ərazi və iqtisadi həyat birliyi, bir-biri ilə qohumluqlar, mənəvi uyuşmalar zəminində baş vermişdir. Bu qohumluqlar və qaynayıb qarışmalar türk qövmlərinin ümummilli birliyə doğru inkişafını yaxşılaşdırmışdır. Təzadlı mürəkkəb, tarixi şəraitdə yaşamaq Azərbaycan türklərinə də qismət olmuşdur və deməli, bu qaçılmaz bir həqiqətə çevrilmişdir. Biz də şübhəsiz ki, öz növbəmizdə bu tarixi reallığa uyğun şəkildə hərəkət etməli, dövrün və zamanın nəbzini tutmağı bacarmalıyıq. Belə bir şəraitdə şübhəsiz ki, türkçülük ideyaları ilə Azərbaycan cəmiyyətini vəhdətə və siyasi stabilliyə doğru aparmaq azdır. Hərçənd ki, Azərbaycan millətinin formalaşmasında bu ideyaların, eləcə də islamçılıq ideyalarının müstəsna rolu olmuşdur və onu danmaq millətimizin keçmiş olduğu tarixi yolu özünün saxtalaşdırılması demək olardı. Amma bu güncü reallıq məsələyə daha ayıq başla yanaşmağı tələb edir. Çünki bugünkü vahid və bölünməz Azərbaycan uğrunda gedən mübarizə məhz vahid və bölünməz Azərbaycan milləti və Azərbaycan dili körpüsün-

dən keçir. Biz Azərbaycanın sərhədləri daxilində olan bütün soyköklərin vahid milli zəmində monolit birliyinə nail olmalıyıq. Buna isə yalnız və yalnız azərbaycançılıq ideyalarının inkişaf etdirilməsi və şüurlara yeridilməsi vasitəsilə nail olmaq mümkündür. [10, s.30]

Demokratik cəmiyyətdə vahid ideologiyadan danışmaq olmaz. Çünki burada plüralizm hökm sürür, bütün sahələrdə və eləcə də ideologiya sahəsində Qərbdə də istəmərlər ki, biz yeni bir totalitar ideologiya yaradaq.

Tədqiqatçı Ə.Tağıyev daha sonra yazır: "Azərbaycan vətənpərvərliyi azərbaycanlı milli ideyanın tərkib hissəsidir. Onun qarşısında duran məqsəd Azərbaycanın vəhdətini, ərazi bütövlüyünü qorumaq, onun səadəti üçün çalışmaqdır". [10, s.32] Ümummilli lider H.Əliyevin göstərdiyi kimi, vətənpərvərlik yalnız cəbhədə silah götürüb vuruşmaq deyil. Əgər hər bir vətəndaş öz üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlsə, elə bu da bir vətənpərvərlikdir. Vətənpərvərlik akademik bir məsələ kimi öz tədqiqini, ideologiyası bir problem kimi isə öz təbliğini və adamlara aşılmasını, onların düşüncə tərzinə çevrilməsini tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycan yazıçılarının və şairlərinin, xüsusən maarifçilərin vətənpərvərlik mövzusunda qoyub getdikləri zəngin irs bu sahəyə çox lazımdır. Onlar daim təbliğ olunub öyrənilməlidir.

Vətənin bütün maddi və mənəvi nemətlərindən gen-boluna istifadə edə bildiyimiz kimi, onun rifahı naminə də çalışmağı bacarmalıyıq. Bu kimi çətinliklərə baxmayaraq, xaricdəki Azərbaycan diasporları Azərbaycanı özlərinə ana vətən, dövlətini isə öz dövlətləri hesab edirlər.

Doğma Vətəni "cənnət güllüyü kimi" görmək arzusunda olmuş A.Bakıxanovun azərbaycanşünaslıq sahəsində mühüm rol oynayan "Gülüstani-İrəm" əsərindən özünün ilkin elmi-nəzəri ifadəsini tapmış Azərbaycan ideali müəyyən tarixi inkişaf zəminində tədrici təkamül yolunu keçərək formalaşmış, yeni-yeni məna və məzmun çalarları kəsb etmişdir. Bu yol M.F.Axundov və H.B.Zərdabi tərəfindən əsası qoyulmuş milli maarifçilikdən, "vətən, dil, millət" triadasını başlıca fəaliyyət istiqaməti kimi götürmüş "Molla Nəsrəddin"çilik ədəbi məktəbindən, inqilabi demokratik türkçülük, islamçılıq, müasirlik prinsiplərini rəhbər tutmuş "Füyuzatçı"lıq hərəkatından keçərək milli istiqlalçılıq məfkurəsinin təşəkkülü və formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Milli müstəqilliyə nail olduğumuz hazırkı şəraitdə əldə edilən uğurlarımızın qanunauyğunluğunun tarixi köklər əsasında obyektiv elmi mövqedən araşdırılması məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu istiqamətdə sanballı elmi tədqiqatların aparılması ciddi vəzifə kimi qarşıda durmaqdadır.

Ümummillî lider Heydər Əliyev yeni 2001-ci il münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: "XX əsrdə bizim qazandığımız uğurlar, o cümlədən müstəqil dövlət qurmaq əzmimizin köklərini uzaq və yaxın tariximizdə, xüsusilə XIX əsrdə formalaşmış və təşəkkül tapmış qaynaqlarda axtarıb tapmaq lazımdır. Bu qaynaqlar həm ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, Abbasqulu Ağa Bakıxanov və Mirzə Kazım bəy kimi nadir insanların çox uğurlu yaradıcılığı fəaliyyətində öz əksini tapmış, həm də

birbaşa milli maarifçilik ideyalarının gerçəkləşməsi ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda məhz bu dövrdə demokratik mətbuat, anadilli məktəb, dünyəvi teatr yaranaraq milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi". [44, s.16] Məlumdur ki, XIX əsrdə Azərbaycan tarixində təzadlı yeni dövr başlanır. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycanın ikiye parçalanması və nəticədə xalqımızın iki müxtəlif yadelli dövlətin təbəçiliyində bir-birindən fərqli ictimai mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması ilə bağlıdır. Bu haqda çox yazılıb. Lakin bu günümüzün tələbindən irəli gələrək bu istiqamətdə yeni əsasda elmi tədqiqatların aparılmasına həmişəkindən daha çox ehtiyac vardır. Bizə kimliyimizi olduğu kimi dərk etmək olduqca vacibdir, ələlxüsüs böyüyən nəsil üçün indiki qloballaşma şəraitində milli mənliliyimizi qoruyub inkişaf etdirmək, "mexaniki ucuz" işlək beyinlər deyil, düşünən zəkalar yetişdirmək sosial-mənəvi sahədə qarşıda duran ən əsas vəzifələrdəndir. Bu baxımdan soykökümüzdə, keşməkeşli milli tariximizə və ən başlıcası XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərinin nəzəri bəhrəsi olan Azərbaycan ideali ilə bağlı mövzuya dərinləndirən bələd olmağın müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Məsələnin mahiyyətinə varmadan öncə qeyd etmək istərdik ki, "Azərbaycan ideali", "Azərbaycan ideyası" kimi yeni anlamda səsləşən anlayışların son vaxtlar fəlsəfi-politoloji tədqiqata intensiv cəlb edilməsi təqdirəlayiq hadisədir və bu gərəkli işdə AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquqi İnstitutunun "Siyasi nəzəriyyələr" (keçmiş "Politologiya və siyasi sosiologiya") şöbəsinin xidməti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu problemlə əlaqədar bir çox kitab və

məqalələrin müəllifi prof. Ə.M.Tağıyev 2003-cü ildə yazdığı "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Azərbaycan milli idealının təəcəssümüdür" məqaləsində qeyd edir: "Azərbaycanlıların milli ideyası və milli ideali tarixən dünyəvi, azad, müstəqil, hüquqi bir dövlət yaradılması olmuşdur... Azərbaycan ideyasının tarixi köklərini qədim dövrlərdə və eləcə də orta əsrlərdə axtarmaq lazımdır. Lakin "fikirdə və əməldə təəcəssüm edən (M.Ə.Rəsulzadə) Azərbaycan ideyası yeni dövrün məhsulu hesab olunmalıdır". [10, s.33] Bu da əlbəttə, milli oyanışın əlaməti deməkdir.

Azərbaycan idealının təşəkkülü haqqında tədqiqatçı N.İsayev M.Ə.Rəsulzadənin aşağıdakı fikirlərini iqtibas gətirərək belə əsaslandırır: "...Dünya müharibəsindən (1914-1916-cı illər - N.İ.) və Rusiya inqilabından doğulub, siyasi həyata ilk addımını atan Azərbaycan ideali hazırda sözlə deyilməyən gərgin anlar yaşayır. Bu yeni doğulmuş siyasi türk övladı böyüyüb yaşa dolacaqmı, başqa xalqlar arasında yer tutacaqmı?" [10, s.34]

Bu kimi suallar əslində "Bizə hansı elmlər lazımdır?" ifadəsi ilə xalqa açıq müraciət edən "Əkinçi"dən başlamışdır. Azərbaycan idealının kökü sırf mənada vətəninə "cənnət-gülüzar" kimi görmək arzusunda olan və özünün dəyanətli "Gülüstani-İrəm" əsəri ilə yeni - milli azərbaycanşünaslığın əsasını qoymuş A.Bakıxanovdan, Avropada "Şərqi Molyeri" sayılan və "Hacı Qara" əsərində ilk dəfə olaraq ermənilərin xislətini sərrastlıqla açıqlayan M.F.Axundovdan gəlir. Azərbaycan idealının əsl mahiyyətini açıqlamazdan əvvəl bunu da qeyd etmək lazımdır ki,

bu ideal məlum şovinist niyyətlərdən deyil, "istiqlal istəyən və ona ləyaqətini isbat edən" (M.Ə.Rəsulzadə), tarix boyu dövlətçiliyindən, torpaqlarından, siyasi varlığından məhrum edilib xalqın öz müqəddəratı uğrunda mübarizə əzmindən nəşət etmişdir.

Vaxtı ilə 450 min kv.km-dən çox ərazisi olan Azərbaycan xalqının bu gün də işğala məruz qalması və doğma torpaqlarından məhrum olması özlüyündə hər şeyi deyir. Azərbaycan ideali də məhz bu torpaq həsrətindən, azadlıq istəyindən meydana gəlmişdir. Bu ideal özgə xalqların ərazisini zorla zəbt edib, özlərinə "böyük dövlətlər" yaratmaq kimi qatı millətçi istəyindən deyil, həqiqi hüquqlarının bərpası və bərqərar edilməsi tələbindən yaranmış və özünün humanist səciyyəsi ilə fərqlənmişdir.

İmperiyalar arasında XIV əsrin sonlarından başlayaraq parçalanan Azərbaycan məqsədyönlü olaraq dünya xəritəsindən silinmişdi. Azəri türklərinin tarixi-coğrafi adları formalaşdırılır, ruslaşdırılır, gürcüləşdirilirdi. Bu proses bu gün də davam etməkdədir. Səbəb nədir? Bu suala vaxtı ilə dürüst cavab axtarmağa çalışan "Əkinçi" 1876-cı ildə yazır: "Biz müsəlmanlar dünya işini soyuq tutmağa bizim məzhəbimiz səbəb deyil ki, onu xaricilər bizlərə böhtan deyirlər... Bəs biz müsəlmanlar millətlər arasında rüsvay və zəlil olub dünya işlərinə məhəl qoymadığımıza səbəb... Ol səbəblərdən sonra danışırıq. İndi bizim alimlərdən iltimas edirik ki, bizim bu suallara cavab versinlər". [45, s. 1]

Tədqiqatçı V.Məmmədovun yerində dediyi kimi "Əkinçi"nin dövrün qulağına pıçıldadıqlarını "Molla Nəsrəddin" zamanın üzünə ucadan söyləməyə, öz ləyaqətli

sələfinin məfkurəsini yeni şəraitdə, yeni müstəvidə işıqlandırmağa başladı.

Həqiqətən də, doğma ana dilini müqəddəs sayan "Molla Nəsrəddin" bir əsr bundan öncə Azərbaycanla bağlı çox mətləbləri birbaşa "Azərbaycan" adı ilə insanların "üzünə ucadan söyləmiş", ilk dəfə olaraq cəmi azərbaycanlıları "Azərbaycan matəmgahı"nın dərdinə əlac axtarmağa hazırlamışdır. Jurnalın 1909-cu il 2 sayılı "Necə qan ağlama-sın daş bu gün, qırxılır gör neçə min baş bu gün!" adlı yazısından oxuyuruq: "Bu gün Kərbəla meydanı-Azərbaycan-dakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır! Axıtmalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız varsa – gözü-müzün qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahı durur".

Bu tarixi sözlər beynəlxalq strukturlarda integrasiyaya güclü meyilli, lakin torpaqlarının böyük hissəsinin natəmiz düşmən tapdağı altında olan çağdaş Azərbaycan dərdi ilə tam səsleşir.

"Molla Nəsrəddin" Azərbaycan idealının mənasını xalqın azadlığında, mədəni tərəqqisində, müstəqil dövlətçiliyinə nail olmasında görürdü. Bu idealın ərsəyə gəlməsi yeni tipli ziyalıların yaranması ilə bağlıdır. Rusiyanın, Avropanın ali məktəblərində mükəmməl təhsil alan, rus və Avropa dillərinə yiyələnən, eləcə də Qori müəllimlər seminariyasında oxumuş gənclər milli ideyaların daşıyıcıları olmuşlar. Belə gənc ziyalıların başında isə M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınılı, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, N.Zərdabi, S.Ə.Şirvani,

N.Vəzirov və i.a. kimi vətənpərvər, azərbaycansevərlər dururdu.

Problemə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən diqqət yetirərkən qeyd etmək lazımdır ki, ideal ictimai-milli mənada - hər hansı bir millətin son məqsədi, ən mükəmməl ictimai quruluşa nail olmaq mənafeyinə uyğun gələn təsəvvürlər, istək, arzular və niyyətlər sistemidir, idealın gerçəkləşməsi məsələsi nisbi olandır. Lakin xalqlar onların mənliliyini yaşadan folklor nümunələrində bu əzmi həmişə əks etdirməyə çalışmışlar.

Azərbaycan idealını "vətən" anlamında ilkin olaraq tərənnüm etməyə səy edən M.F.Axundov bir maarifçi kimi bu idealın mənasını doğma yurdunun mədəni cəhətdən tərəqqisində görmüşdür. O, bu məqsədə nail olmağın yollarını da göstərərək yazmışdır: "O öz millətinin ürəyi tarlasında qeyrət, namus, xəlpərustlik, ədalət və bərabərlik toxumu əkilməsini və millətin arasından zillət və fəqirliyin dəf olmasını, onun sərvət və dövlət qazanmasını istəyir". [47, s.288]

Bu sözlər əslində milli düşüncə tərzinin, milli mənlilik hisslərinin formalaşmasından xəbər verir.

Tarixi təcrübədən bəllidir ki, hər bir xalqın azadlıq istəyi, tərəqqiyə meyli onun özünü dərk etməsi prosesində qərarlaşır, müəyyən ideyalar əsasında aydın yönüm kəsb edə bilir. Məhz bu prosesin zəruri ifadəsi kimi yaranan milli ideal və bunun gerçəkləşməsinə xidmət edən ideyalar getdikcə milli hərəkəti şüurlu cəhətdən istiqamətləndirməyə mühüm təkan vermişlər. Doğrudur. XIX əsrin yarısından Azərbaycanda başlanan demokratik maarifçilik hərəkəti

milli azadlıq hərəkatı səviyyəsində yüksələ bilməmişdi. Lakin bu mədəni-maarif hərəkatının XX əsrin əvvəllərində milli istiqlalçılıq mübarizəsinin formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Eyni zamanda bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, indiyədək elmi dövriyyəyə buraxılan fikrə görə XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda milli oyanış hərəkatında təkcə 1905-ci il xaosluq rus inqilabı deyil, 1906-cı il Cənubi Azərbaycanda məşrutə hərəkatı, 1908-ci ildə Türkiyədə "Gənc türklər" mübarizəsi mühüm təsir göstərmişdir. Azərbaycan mücahidlərinin həmin azadlıq döyüşlərində iştirak etmələri haqqında istənilən qədər faktlar var.

Azərbaycan idealının ilkin anlamda gerçəkləşməsini yeni milli ziyalılar sırf maarifçi mövqeyindən zənn etmişlər. N.Nərimanov mədəni-isləhatçılıq yolu ilə xalqı bir günə çıxarmaq istəyində olanların fikrini ümumiləşdirib demişdir: "... Bir millət özünü tanımayınca hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün [də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır". [10, s.37]

Müstəmləkə rejimində Azərbaycan idealının gerçəkləşməsi məsələsi heç də asan deyildi. Burada maneələr, təxribatlar, milli qırğınlar çox olub. Son vaxtların Azərbaycan tarixinə dair tədqiqatlarda haqlı olaraq yazılır ki, XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda "millətin... yaranması azərbaycanlıların həyatında mühüm hadisə idi. Bu, azərbaycanlıların milli şüurunun da formalaşmasına səbəb oldu. Milli şüurun formalaşması isə müstəmləkə zülmünə qarşı, torpağın suverenliyi uğrunda mübarizə üçün çox vacib idi". [51, s.613]

Azərbaycan idealının gerçəkləşdirilməsi uğrunda mübarizə milli maarifçilikdən başlanıb. XX əsrin əvvəllərindən isə məlum tarixi hadisələr nəticəsində bu hərəkat siyasi xarakter kəsb etməyə başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaranan müxtəlif siyasi yönümlü fraksiyalar, ən əsası bolşevizm sözünü deyə bilmədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının əsrlər boyu həsrətində olduğu azadlıq idealının ilk tərcümanı və təcəssümü oldu. Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikası tarixi Azərbaycan idealının təkrarən yeni səviyyədə bariz nümunəsidir.

Azərbaycan nəinki dünya miqyaslı strateji əhəmiyyəti olan coğrafi mövqeyə, zəngin təbii sərvətə, həm də təkrarı olmayan intellektual potensiala malikdir. Bu qüdrətin əsasında isə azərbaycanlıların ümumbirliyi durur.

Azərbaycan idealının təşəkkülü və formalaşması prosesi bir an olsun belə təkamülü inkişafından kənarda qalmamış, daim dinamik fəaliyyət prosesində insanların, xüsusən ziyalılarımızın böyük məhəbbətlə müraciət etdiyi başlıca mövzulardan olmuşdur.

Azərbaycan ideali XX əsrin bir çox mütəfəkkirləri, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə və Y.V.Çəmənzəminlini də daha çox düşündürmüş, bu idealın formalaşmasında onların misilsiz xidmətləri danışılmazdır. "Ulduz" jurnalının 1991-ci ildə buraxılmış 5-ci sayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan haqqında müdrik bir kəlamı verilmişdir: "Azərbaycan dövr-i istiqlalına bolşeviklər müsavət deyirlər. Fəqət, xalq bu dövrə Azərbaycan dövrü deyir. O, şimdiki rejimi, Azərbaycan- deyə qəbul etmiyor. Xalqın düşüncə-

sində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur". [49, s.6] Azərbaycan idealını təsəvvüründə canlandıran ziyalılar içərisində Y.V.Çəmənzəminlinin də öz yeri, öz rolu və dəsti-xətti olmuşdur. Bunlar da əsasən onun Azərbaycan tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və mənəviyyatı ilə bağlılığında təzahür edir. Yusif Vəzir hələ tələbəlik illərindən vurğunu olduğu doğma xalqına, millətinə çatdırmaq istədiyi ideyaları özünün hekayələrində, məqalə və risalələrində, romanlarında təsbit etmiş, ziyalılarımızı tariximizi və dilimizi öyrənməyə çağırmışdır.

Lakin hər şeydən öncə Yusif Vəzir Azərbaycan ideali uğrunda düşündüklərini ümumiləşdirmək, xalqı geniş şəkildə maarifləndirmək məqsədi güdürdü. Burada da onun başlıca diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri yenə də "Əfkari-ümumiyyə" ilə Azərbaycanı tanıتماqdan ibarətdir. Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: "Dünyada ən böyük qüvvələrdən birisi əfkari-ümumiyyədir. Topdan, tufəngdən və zirehliyərdən də bu növ böyükdür, odur ki, hər kəs istər ki, bu növü əldə saxlasın: istər məhkum, istər hakim. Avropa şəhərlərindən birində bir erməninin bir çocuğa güllə atdığını qəzetlərdən oxumuşdum. Ermənidən cinayətin səbəbini soruşduqda demişdi: - Bu cinayət ilə erməni çocuklarının halından sizi xəbərdar edirəm. Onları Osmanlıda qırırlar. İştə əfkari-ümumiyyə cəlbi üçün qərribə bir hərəkət. Lakin bu adətdən kənar bir işdir. Amma bundan da istifadə edirlər. [50, s.52]

Yusif Vəzirin o vaxtkı fikirləri bu günümüzə yaxından səsləşir. "Hankı millət yaşamaq istərsə, öz dərini söylə-

məlidir, səsinə çıxarmalıdır. Səsinə çıxarmayı bilməyən və bağırmağı bacarmayan bir millət həmişə əzilər. Səs vasitəsi də qəzetlər və məcmuələrdir. Qonşularımızdan bağırmaqları ilə məşhur ermənilərdir. Bu millət dərini və tələbini bildirməkdə böyük istedad sahibidir. Dünyada bir qəzetə yoxdur ki, erməni məsələsini yazmasın. Bundan başqa özlərinə məxsus bir çox qəzetə və məcmuələri var. Mühəribə əsnasında Moskvada rus dilində "Armyanski vestni" məcmuəsi verilir. Bu məcmuə başdan-başə erməniliyi təqdir (qiymətləndirmə) və tərviç (hərəkətə gətirmək) etmək ilə məşğul idi. Odessada dəxi eyni fikirdə bir qəzetə çıxırdı. Bu gün İstanbulda fransızca qəzetələri var... Tələblərini Avropanın qulağına söyləməkdən çəkinmirlər. [50, s.52]

Göründüyü kimi, milçəyi fil boyda edən ermənilər hər sahədə özlərinin üstün olmalarına çalışırlar. Bəzən yalanı elə uydururlar ki, kənardan baxan buna həqiqət, gerçəklik kimi baxır.

Yusif Vəzirin bu məqaləni yazdığı hələ 1919-cu ildə "ermənilərin milli məsələ ilə bağlı doqquz yüz əsər çap etdirdiklərinə" dair məlumatı olmuşdur. [50, s.52]

"Əfkari-ümumiyyə" məqaləsinin ideyası ilə Y.V.Çəmənzəminli bir daha millətimizə, xalqımıza üz tutub onların qəflətdən ayılmasına təsir göstərən vasitələrlə Azərbaycan ideali üzərində dayanır və məmləkətimizin bütün dünyaya tanıtılması işində hər bir vətəndaşın mübariz olması tələblərindən, əzəli torpaqlarımızın haradan başlayıb haraya qədər uzanması, qonşu dövlətlərlə Azərbaycanın sərhəd zolaqları barədə onlardakı bilik və məlumatların daha da zənginləşməsi istəyindən çıxış edirdi.

“Azərbaycan”, “azərbaycançılıq”, “Azərbaycan və sərhədi”, “türkcülük” kimi problemlər Yusif Vəzir Cəmənzəminlini daim düşündürən və məşğul olduğu məsələlərdən olmuşdur, “Biz kimik” məqaləsində Azərbaycan tarixinin yazılması tələbini irəli sürürdü. Bu ondan irəli gəlirdi ki, hələ o zaman Kiyev imperator Universitetində oxuyarkən Azərbaycan dilində kitablar buraxmağa başlamış, ana dilini bilməyənlər üçün kurs təşkil etməklə mühazirələr oxumuşdur. Yusif Vəzir hələ o zamanlar qarşısına qoyduğu məqsədi tam dərk edərək slavyan xalqlarından milli məsələ ilə bağlı oxuyub öyrəndiklərinin optimal yollarını əsas tutaraq xalqının istiqlalını müəyyən milli ideologiya, xalqın ümummilli dəyərlərinin və sərvətlərinin inkişaf etdirilməsi və bütövlükdə milli maraqları ifadə edən milli siyasətin, milli şüurun yüksək səviyyəsində görürdü.

1917-ci ildə Ukraynanın bütün şiddət və həyəcanla doğulan milli hərəkəti bütün Rusiya daxilində yaşayan qeyri-rus millətlərə nümunə oldu. Cəmənzəminlinin təşəbbüsü ilə 1917-ci ilin noyabrında Türk Ədəmi Mərkəziyyət fırqəsi “Müsavatın Kiyev şöbəsini” yaratmışlar. AXC və milli istiqlaliyyət elan olunduqdan sonra Azərbaycanın Ukraynada siyasi nümayəndəliyi təsis edilmiş və “Müsavatın Kiyev şöbəsi” konsulkana vəzifəsini yerinə yetirməyə başlamışdı. Şöbənin sədri Y.V.Çəmənzəminli isə eyni zamanda ADC-nın Ukraynada səfiri olmuşdur.

Bu illərdə Ukraynada milli hərəkət güclənmişdi. İmperiya zülmünə və siyasətinə son qoymaq üçün kiçik millətləri öz ətrafında birləşdirməyə çalışan Ukrayna milli hərəkət rəhbərləri “millətlər qurultayı” çağırmaq qərarına

gəlmiş və bu münasibətlə icraiyyə komitəsi yaratmışdılar. Xüsusi jurnal nəşr edən komitədə Azərbaycanın dörd nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti fəaliyyət göstərmişdir. Yusif Vəzir yazırdı ki, “biz bu jurnalda fəal iştirak edirdik. O vaxtlar Rusiyada Azərbaycanı tanımazdılar. Bakı bir şəhər, paytaxt kimi tanınsa da, Azərbaycan tanınmırdı. Azərbaycanı yalnız İranın bir hissəsi kimi tanıyırdılar. Bizim vəzifəmiz və qayəmiz bu oldu ki, birinci olaraq Rusiya əfkari-ümumiyyəsinə Azərbaycanı tanıdaq”. [50, s.16] Bu gün üçün də aktualıq kəsb edən Azərbaycanı tanımaq, onun haqqında əfkari-ümumiyyə doğurmaq ideyası o illərin ziyalıları içərisində ən çox Cəmənzəminlini narahat və məşğul etmişdir.

Onun məruzələrinin birində oxuyuruq: “Bir Azərbaycan xəritəsi cızdıq. O zamandan Azərbaycan haqqında, onun tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ticarət və iqtisadiyyatı barəsində bir çox məsələlər yazdıq. Yavaş-yavaş Azərbaycan şöhrət tapmağa başladı”. [50, s. 34] Məruzədən öyrənilir ki, bundan sonra Ukrayna milli hökuməti Azərbaycana xüsusi əhəmiyyət vermiş, onu təmsil edən nümayəndəliyinin hər xahişinə xüsusi diqqətlə yanaşmış, müxtəlif köməkliklər vəd etmişdir.

Y.V.Çəmənzəminli 1917-1919-cu illərdə Azərbaycanı öyrənib onu tanımaq haqqında geniş ictimai rəy doğurmaq sahəsində xeyli əmək sərf etmişdi. Onun Bakıda çap olunan “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” kitabları, 1918-ci ildə “Millət” qəzetində çıxan “Azərbaycan və azərbaycanlılar” və sair silsilə məqalələrini məhz bu məqsədlə yazmışdır.

Böyük mütəfəkkir "Qüvvətli istiqlal" adlı məqaləsində dövlətin təşkilinin üç amilini göstərir: torpaq, millət və hakimiyyət. Bu gün Azərbaycanda bu üç amil mövcud olduğu üçün Azərbaycan müstəqil məmləkətdir, - deyən müəllif bütün silsilədə milli istiqlalı qüvvətləndirən cəhətlərdən, xüsusilə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən geniş bəhs edir. O, Türkiyədə yaşadığı illərdə özünün yazdığı kimi "Azərbaycan və azərbaycanlılar" silsilə məqalələrinin hər bölməsinə dair daha geniş və müfəssəl tədqiqat aparmış, "Azərbaycan və azərbaycanlılar" adlı böyük bir əsər yazmaq fikrində olmuşdur. Belə bir böyük kitabın daxilində "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər", "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" kitabları, "Azərbaycan və azərbaycanlılar" silsilə məqalələri olmalı imiş.

Azərbaycan ideali Müsəlman Şərq dünyasında birinci demokratik respublika sayılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə özünün tarixi təcəssümünü, təsdiqini tapmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində Yusif Vəzirini ən çox narahat edən Azərbaycanın faktiki, həqiqi milli sərhədlərinin qorunub saxlanmasına millətdəki təəssübkeşliyin kifayət qədər olmamasıdır. Çəmənzəminlişünas, professor T.Hüseynoğlunun üzə çıxarıb tədqiq etdiyi "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" adlı əsərlə tanış olarkən milli məsələnin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi milli ərazimizə xüsusi təqdimat aspektindən yanaşan Çəmənzəminlinin həqiqi vətəndaşlıq mövqeyi, vətənpərvərlik duyğuları, azərbaycançılıq ideyaları ilə üzləşirik. Müasir həyatımız üçün bu sanballı mənbənin bir daha

əhəmiyyəti ondadır ki, əzəli torpaqlarımızın, yurdumuzun ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiqləyən növbəti bir əşyayidəlin, arqumentin meydana çıxmasını reallaşdırmışdır. Kitabın birinci hissəsində verilmiş məlumatlar Azərbaycan sərhədi ilə bağlıdır. Yusif Vəzirinin qələmində A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" tariximizə həsr olunmuş əsər kimi qiymətləndirilsə də, burada bütöv Azərbaycan yox, yalnız Şirvan tarixinin verilməsi önəmə çəkilib: "Gülüstani-İrəm" Şirvan tarixindən ibarət olub, məsələni bizim təsəvvür etdiyimiz nöqtədən tənvir eləmir (aydınlaşdırmır). Oxucularıma təqdim etdiyim "Tarixi, coğrafi, və iqtisadi Azərbaycan" əsl tariximizə müqəddimə təşkil edə biləcək zənnindəyəm. Bu əsər bir projerdir ki, tariximiz o dairədə yazılıb, meydana çıxacaq, vətəndaşlarımızın milli tariximizə olan həvəsinə bu risalə ilə kiçicik bir xidmət edə bilsəm, məqsədimə nail olacağam, zənnindəyəm". [52, s.5]

Kitabın müqəddimə hissəsində "Azərbaycan Şərq ilə Qərb arasında körpü təşkil edən bir ölkə olduğu bildirilir. Ən qədim zamanlardan bu körpüdən müxtəlif irqlərə mənsub millətlərin keçib getdikləri, bunlardan məmləkətimizə yerləşib, kök salanların da olmasından söhbət açılır. Təbiidir ki, gəlmələr ilə yerlilər arasında uzun mücadilə və mübarizənin sayəsində qanlar qarışmış, din və dillər dəyişilib və nəticədə başqa bir mədəniyyətə malik, ayrıca bir millət vücuda gəlib. Bu millət azəri türkləridir". [52, s.11] Deməli, qədim azərilərlə eyni və yaxın kökə, mənşəyə malik kiçik etnos halında formalaşmış xalqlarla gəlmə xalqların qarışığından azəri türkləri yaranmışdır ki, hazırda bunlar azərbaycanlı olmaqla əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edir. Ancaq

unutmamalı ki, əhalinin hər 10 ildən bir siyahıyaalınmasında bəzi saxtakarlıqlara yol verilib. Əhalinin siyahıya alınmasında ərazisi Azərbaycan sayılan doğma diyarında kiçik etnosların mənşəyi və kökü unudulmamalıdır. Qabaqcıl təcrübəli böyük ölkələrin: ABŞ, İtaliya, Fransa, Almaniya və başqa dövlətlərin əhalisinin sayı və etnik tərkibləri xalqların milli mənşə və kökləri əsasında müəyyənləşdirilərək, "milliyyət" kimi formalaşmışdır.

Professor Ə.Tağıyev özünün "Milli ideya və milli ideologiya: problemlər və onların şərhı" kitabında çox sanballı və etibarlı mənbələrə əsaslanaraq azərbaycançılığın, azəri türklərinin yaranması və formalaşmasında Azərbaycan milli ideya və ideologiyasının ümumdövlət mənafeələrinə uyğun siyasi xətti əvəz etməli olan doktrinanın təmsilçisi kimi xidmət göstərməsini, onun müxtəlif milli, etnik ideyaların məcmusundan təşəkkül tapmasını qeyd edərək belə əsaslandırırmışdır: "Bizdəki millətçiliyi bütün azərbaycanlıların - Azərbaycandakı türkdilli, irandilli və qafqazdilli xalqların vahid və bölünməz Azərbaycan vətəni hissilə birləşdirilməsi təşkil etməlidir". [27, s.35]

"Azərbaycan" anlayışının vətənpərvərliyin baş mövzusu olmaq etibarilə M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, N.B.Vəzirov, Ə.B.Haqverdiyev, M.Rəsulzadə, Y.V.Çəmən-zəminli və onlarca başqalarının bu ideya, bu amal uğrunda çarpışmaları artıq utopizmdən və xəyalpərvərlikdən qaçmağa əsas verir. Ürəyi bütöv Azərbaycan ideali ilə çırpınan və Azərbaycan vətənpərvərliyini yüksəkliyə qaldıran Y.V.Çəmən-zəminli yazırdı ki, "Bizim bütün məqsəd və

amalımız Azərbaycandır. Kim bizi tutarsa, biz də ona rəğbət və meyl göstərək". [50, s.16] Y.V.Çəmən-zəminli öz problemlərini bir yana qoyub bütün türk-islam dünyasının müxtəlif məsələlərini bir göz qırpımında həll etməyə girişən qələm sahiblərini ciddi tənqid edib yazırdı ki, yeni açılan qəzetlər Misirdən, Hindistandan öncə özümüzdən yazmalıdırlar.

H.B.Vəzirovun, Ə.B.Haqverdiyevin, H.B.Zərdabının, C.Məmmədquluzadənin, Y.V.Çəmən-zəminlinin və digər mütəfəkkirlərin ictimai-siyasi fəaliyyətləri Azərbaycan vətənpərvərliyi yolunda sonrakı nəsillər üçün də bir nümunə olmuşdur.

N.B.Vəzirov yazırdı ki, dünyada Azərbaycan kimi bağlı-bağçalı, saf suyu və durna gözlü bulaqları, yaşıl ormanları və çəmənləri, bərəkətli çölləri olan ikinci bir ölkə yoxdur. Lakin belə gözəl vətəni olan bizləri dünyanın hər yeri maraqlandırdığı halda, doğma Azərbaycan nədənsə maraqlandırmır. Q, bizlər tərəfindən artıq tamamilə unudulmuşdur. [27, s.39-40] XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların özünəməxsus, təmiz, sırf yerli xarakter daşıyan dövlətçilik və millətçilik, demokratizm və azərbaycançılıq ideyaları artıq türkçülüğü və islamçılığı da özündə birləşdirərək yeni bir xətt götürərək Azərbaycan müstəqilliyini elan etmək yoluna keçir.

Millətçilik ideyası M.Ə.Rəsulzadənin, demokratizm və azərbaycançılıq ideyası isə C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmən-zəminli kimi böyük şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı olduğundan Azərbaycan maarifçiliyinin xalqa aşılacağı milli məənəvi dəyərlər və sərvətlər sisteminin məcmusunda xüsusi

xidmətləri olduqları qeyd edilmişdir.

AXC-nin məcburi olaraq yerini sovet hakimiyyətinə verməsindən sonra Sovet imperiyası dövründə azərbaycanlı milli ideyası nəinki sönmüş, əksinə, özünün ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır. Sovet imperiya siyasəti azərbaycanlılar üçün qonşu hər bir xalqın və millətin ayrıca inkişafı məsələsini qoyurdu. Bu da əslində azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı.

Sovet imperiya idarəsinin ömrü isə 71 ilə qədər çəkdi. 1991-ci ildən yenidən müstəqillik qazanan Azərbaycan həqiqi demokratik milli idarə forması yoluna düşmüş, öz milli ərazisinin bütövlüyünü məlum səbəblər üzündən tam qoruya bilməsə də, yeridilən müdrik diplomatik siyasət nəticəsində ermənilərin Rusiya gücünə işğal etdiyi əzəli torpaqlarımızı geri alacaq, müstəqil Azərbaycan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusən Avropa Şurasında nəyə qadir olduğunu sübut edəcəkdir.

Vahid və bütöv idealına sığınan böyük demokrat Y.V.Çəmənzəminlinin bu diyarın sərhədlərinin tarixən geniş əraziləri əhatə etdiyi barədə Labun Əbu Əhlicə Əlrəvadinin "Tarixi-Azərbaycan" və Əlbərdəinin "Tarixi-Aran" kitablarından məlumatı "Kəşfül-zünun" (Düşüncələr, fikirlərin kəşfi) mənbəyindən öyrəndiyini bəyan edir. Lakin həmin kitabların əldə edilə bilməməsindən təəssüflənərək özünə bəlli olan real məlumatlar əsasında Azərbaycan ərazisindəki şəhər və şəhər tipli qəsəbələrin, kəndlərin adını çəkir, onların tarixi haqqında məlumat verir. Milli etnik ziddiyyətlərin yaranması və genişlənməsi ilə yanaşı digər prosesləri dil və mədəniyyət etibarilə bir-birinə yaxın və eyni bir

məkanda yaşayan kiçik etnosların bir-birinə yaxınlaşması və hətta qaynayıb-qarışması prosesi indi olduğu kimi Yusif Vəzirin yaşadığı dövrdə də olmuşdur. Bəzən böyük etnoslara məxsus siyasətçilərin sağlam olmayan siyasətləri nəticəsində kiçik etnoslara etinasızlıq, onlara diskriminal münasibət halları yerliçiliyə, məhəlləçiliyə gətirir, bütöv ərazi parçalanma qorxusu qarşısında qalır. Belə olan yerdə din ayrı düşmənlər fürsətdən istifadə edib Azərbaycanı bir neçə hissəyə parçalamaq planı çəkməli olurlar ki, bu da Yusif Vəzir kimi mütəfəkkiri düşün-dür-məyə bilməzdi. O, uzun axtarışların və apardığı səmərəli tədqiqatların nəticəsində məmləkətimizin adını tarixi məxəzlərdən çox düzgün mənalandırmış, 30-cu illərdə "Azərbaycan sözü ətrafında", "Tariximiz ətrafında" adlı məqalələrini yazmışdır, indiyədək çap edilməyən bu məqalələr Y.V.Çəmənzəminlinin Respublika Əlzyazmaları institutundakı arxivində saxlanılır. "Azərbaycan"ın tarixən "Azərbaykan", "Azəradqan", "Azərbiycan", kimi səslənməsi şərq müəlliflərinə çoxdan məlum olduğunu bildirən mütəfəkkir, qədim yunan və Roma müvərrixlərinin (tarixçilərinin) bu diyarı "Atropaten" adlandırdıqlarını söyləyir. Digər rəvayətə görə, "Azər" pəhləvicə "Od", "Baykan" "saxlayan" mənalarında olduqda "Azərbaycan" - Atəşxana və "Atəşgədə" mənalarına gəlib çıxır. [52, s.13]

Tarixçi Təbəri İranın ən böyük atəşgədələrinin Azərbaycanda olduğunu, Bakı civarında (ətrafında) Suraxanı adlı yerdə atəşpərəstlər məbədlərinin olmasını, XX əsrin əvvəllərinə qədər bu atəşgədələrin Hindistandan belə özünə ziyarətçilər dəvət etdiklərindən xəbər verir. Yusif Vəzir

kitabında daha sonra yazır: “Azərbaycan qədim zamanlarda geniş bir ölkə imiş. Lakin, sərhədi haqqında rəvayətlər müxtəlifdir. Tarixçi Təbəriyə görə “Həmədan həddinin ibtidasından ta Zəncana və Ohərə və axır Dərbəndi-Xəzərə çıxınca bunlara Azərbaycan “deyirlər”. [52, s.13]

Azərbaycan ideyası və təkamülü ilə bağlı maraqlı elmi fikirlər çoxdur və onları bir-iki mənbənin materialları çərçivəsində verməklə məhdudlaşdırmaq olmaz. Cərrah-alim, İranda ilk dəfə açıq ürək əməliyyatını (qapaq dəyişdirmə) gerçəkləşdirən, Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin Beynəlxalq Komitəsi və Paris Cərrahlar Akademiyasının üzvü, “Varlıq” dərgisinin təsisçisi və baş redaktoru, türkologiyaya aid yeddi cildlik kitabın müəllifi, Azərbaycanın müxtəlif İnstitutlarının fəxri doktoru və professoru, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, eləcə də İstanbul Universitetinin altın doktoru Cavad Mirzəli oğlu Heyətin “Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda məqalələr toplusu” kitabında “Azərbaycanın adı və hüduqları”ndan bəhs edən bizi məlum mənbələrdəki bəzi məlumatlarla universallıq təşkil edən, həmçinin bunlardan fərqli cəhətləri ilə seçilən araşdırmaları diqqəti cəlb edir. O, yazır ki, bəzi tarixçilərin tədqiqatında “**azər** (**atur**, **atər**) pəhləvi” dilində “**od**” deməkdir və **pat** (**pad-bad**) “keşik çəkən – keşikçi və qoruyan” deməkdir; **kan**, **ya qan** da (ərəbcə tələffüzü – **can**) “yer” və yer nisbət şəkilçisidir. Yəni atəşqədələri qoruyan yer mənasındadır. Ərəblər gəldikdən sonra “**q**” səsi “**c**” kimi tələffüz olunduğuna görə “Azərbaycan” demişlər. Böyük islam tarixçisi Təbəri (226-310 hicri) və Yaqut Həməvi bu fikri müdafiə etmişlər. Əski tarixçilərin çoxu **Azərbaycan**

sözünü **Atropat** və ya **Aturpataya** bağlayırlar. Məşhur yunan coğrafiyaçısı Strabonun (e.ə. 63-cü il – eramızdan sonra 19-cu il) yazdığına görə **Atrupatis** üçüncü Dariuş zamanında Kiçik Midiya və ya Azərbaycanın (Satrap) valisi imiş. İskəndər İrana hücum edib Həxamənilər sülaləsini yıxdığı zaman o, (Atrupatis) İskəndərlə anlaşıaraq öz əyalətini qorumuş və orada padşah kimi səltənət qurmuşdur. Zaman keçdikcə bu əyalətin adı onun adı ilə məşhur olmuşdur”. [38, s.277]

Cavad Heyət Azərbaycan adının türk mənşəli olduğundan bəhs edən müəlliflərin də adını çəkir. O, Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin 1062-ci hicridə Hindistanda nəşr etdirdiyi “Burhani-qate” (ərəbcə “kəskin dəlillər” deməkdir) lüğətində fars dilində yazdıqlarının bir abzasının tərcüməsini verərək yazır: “Deyirlər, oğuz o vilayəti alanda oranın bir bölgəsi olan Ocanın çölünü bəyəndi və buyurdu, hər kəs bir əmək torpaq gətirib oraya töksün, özü də bir əmək torpaq gətirib tökdü. Bütün qoşunu və xalqı bir əmək torpaq gətirib tökdülər, böyük bir təpə oldu, o təpənin adını **Azərbayqan** qoydular. Sonra Azərbaycanı belə mənalandırır: **Azər** türk dilində “uca” deməkdir və **bayqan** da “böyük” və “möhtəşəmlər” deməkdir. [38, s.277]

Cavad Heyət Azərbaycan alimi Mirəli-Seyidovun da Azərbaycanla bağlı araşdırmasına toxunur və tədqiqatçının “Azərbaycan” sözünün **az-ər-bay-qan** sözlərinin tərkibindən əmələ gəldiyi düşüncəsini, onun öz dili ilə belə izah edir: “**az**” əski türk tayfalarından birinin adıdır və gültəkin abidəsində də ona işarə olunmuşdur. Eyni zamanda **az** uğur

və xoşniyyət deməkdir. Ər türkcədə “insan, kişi” və mərəd (qəhrəman) deməkdir.

Ər sözü başqa sözlərin sonuna gələrək “el-tayfa” adlarını törədir. Məsələn: Xəzər (Xəz-ər), Qacar (Qac-ar), macar (mac-ar), avar (av-ar); bay “bəy”, “qəbilə başı”, hakim və zəngin deməkdir. Gan//qan sifət və fel şəkilçisidir (alışqan – adət eləyən). Ayrıca azər “mübarək mənasında da işlənir. [38, s.277]

Mirəli Seyidova görə Azərbaycan insanın güclü atası və ya mübarək güclü ata deməkdir. Azərbaycanın hüdudlarından danışarkən Cavad Heyət qeyd edir ki, “tarixi keçmişimizdə siyasi-coğrafi və etnik bir vahid kimi formalaşarkən müxtəlif dövrlərdə qurulan dövlətlər zamanında hüdudu etnik dəyişikliklərə məruz qalmış Azərbaycan haqqında müxtəlif rəvayətlər yazılmışdır”. [38, s.278]

Cavad Heyət Həxamənilər (e.ə.), Sasanilər və İslamın bərqərar olduğu dövrlərdən ta bu günə qədər Azərbaycanın sərhədləri və hüdudlarından bəhs edən İslam tarixçilərinin də adlarını çəkmiş və bu xüsusda yaranmış fikir ayrılıqlarının olmasını da istisna etmir. İslam tarixçilərindən Yəqubi, Bələmi, Məcudi, İbn Əsirr və “Burhane-qate”nin müəllifi Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin Azərbaycanın şimal sərhədinin Dərbənd olduğunu bilmiş və bunu əsaslandırmışlar. [38, s.280]

Əldə edilən bilgiləri Azərbaycan ideyası üzərində cəmləşdirərək yenidən Y.V.Çəmənzəminliyə müraciət etməyi vacib sayıram.

Yusif Vəzir tarixi mənbələrdən biri olan “Səhəyefül-əxbarül-münəccimbaşı”ya (münəccimbaşının xəbərlərindən

səhifələr) istinad edir və bildirir ki, burada “Azərbaycanın Aran və Ərməniyyə ilə müxtəlat (qarışmış) olduğu qeyd edilir və sərhədi belə təsvir edilir: “Şərqdə Deyləm və bəzi cəbəl (dağ) şəhərləri; cənubda İraq və bəzi cəzirə (ada) şəhərləri; qərbdə Ərməniyyə və bəzi Rumi məmləkəti; şimalda Aran və Bəhri-Xəzərə müntəhi olur (bitir). Paytaxtları Ərdəbil, Şirvan və Təbriz imiş. Azərbaycana məxsus şəhərlər bunlar imiş: Xosrov, Səlmaz, Cəzə, Gəncə, Naxçıvan, Bərdənc, Xoy, Xoyənh, Urmıyyə, Marağa, Ucan, Məyanic, Mərənd, Muğan, Bərzənd, Bərdə, Sultaniyyə. Bundan əlavə ərəb “coğrafiyunları” Əl-Müqəddəsi, ibn Hövqəl, İsmail əbu Əlfida da Azərbaycanın Ərməniyyə və Aran ilə müxtəlat (qarışmış) olduğunu iddia edirlər”. [52, s.13]

Deməli, bizə məlum olur ki, indiki Ermənistan Azərbaycanın tərkibində imiş və bu Azərbaycan məmləkəti haqqında bütün müəlliflərin həmrəy olduqları kitabda qeyd edilmişdir.

Yuxarıda adları çəkilən şəhər, şəhərli yerlər, kəndlər milli ərazimizin qədimliyindən xəbər verir, burada yaşayanların təbiətləri barədə maraqlı məlumatlar bir alim axtarışlarının bariz nümunələri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanın abadanlığı haqqında bütün müəlliflər həmrəydirlər, bağ-bağça, abad kənd və şəhərlər hər kəsin nəzərini özünə cəlb eləyir. Bu bolluqdan dolayı Əl-Müqəddəsi Azərbaycanı “Əlrəhab” (məkan) deyər təsmiyə eləyir (qərar verir). Azərilər haqqında Yaqut Həməvinin rəyi şayani-diqqətdir. “Əhalisi yumşaq təbiətli, hüsn-müamilə (rəftar gözəlliyi) sahibi olub, yalnız təbiətlərinə bəxl (paxıl,

simic) qalib gəlmişdir, yəni bir az bəxidlirlər, - deyir". [52, s.14] Y.V.Çəmənzəmənlinin kitabında təsvir edilən Azərbaycan ərazisinin, onun sərhədlərinin hüdudlarındakı şəhərlər, qonşu İran, İraq, Türkiyə ərazisinin müəyyən hissəsi, Ermənistan və Qara dənizdəki bəzi adalar da daxil olmaqla vahid və bütöv Azərbaycan ideali uğrunda mübarizə səyini artırır və bunu deməyə əsas verir ki, haçansa bir gün doğacaq, Şimali Azərbaycanla Cənubinin birləşməsinə real şərait yaranacaq. Artıq bu bir tarixi faktdır ki, Şərqi Almaniya ilə Qərbi Almaniyanın, hər iki Vyetnamın birləşməsi, hazırda Koreya dövlətinin birləşmək üzrə söyləri və bunlara bənzər digər integrasiyalara doğru tarixi inkişaf meylləri olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın gələcək integrasiyası da reallıq olacaqdır.

İndiyə kimi, həm İrandakı daxili rejim, həm də bir sıra xarici ölkələr hər iki Azərbaycanın birləşməsinin əleyhinə olmuşlar.

Azərbaycan üçün indiki şəraitdə xalqın qarşısında əsas strateji xətt hər vasitə ilə Şimali Azərbaycanın müstəqilliyini və vəhdətini inkişaf etdirib möhkəmlətmək və cənub ilə birləşmək üçün əlverişli tarixi şəraitin yetişməsinə gözləməkdən ibarətdir. Cənubun özündə şimalla birləşməyə can atan qüvvələr az deyildir. Lakin səbəblər çoxluğu üzündən hər iki Azərbaycanın bu tezliklə birləşə biləcəyini zənn etmək sadəcə sadələşlkdən başqa bir şey deyildir. Tarixi şəraitin yetişməsi sayəsində biz yeni, bütöv və müstəqil Azərbaycanın tarix səhnəsinə çıxmasının şahidi və iştirakçısı ola bilərik. [27, s.8]

Azərbaycan ideali bu gün azərbaycançılıq ideyası ilə formalaşan milli ideologiyamızın başlıca rəhni və zəngin mənəvi mənbəyidir.

1.2. Milli ideologiyada azərbaycançılıq ideyasının yeri və rolu

Vahid milli dövlət ideologiyasının yaradılması, cəmiyyətdə mövcud ideoloji boşluqların doldurulması, milli həmrəyliyin əldə olunması kadrların seçilib yerləşdirilməsində yerliçilik, tayfabazlıq, tərəfkeşlik, qohumbazlıq, etnotəəsübkeşlik və s. kimi neqativ halların aradan qaldırılmasına xüsusi xidmət etmək məqsədi güdür. Milli ideologiyası olan dövlət, habelə azərbaycanlıların milli ideali olan azadlıq və müstəqilliyin, milli inkişafın təmin olunmasına, respublikanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasına, onun xarici təcavüzlərdən etibarlı müdafiə olunmasına və bu işdə etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, onun bütün vətəndaşlarının iştirakının təmin olunmasına xidmət edir. Milli ideologiya eyni zamanda azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşmasına, azərbaycanlı şüurunun bütün vasitələrlə inkişaf etdirilməsinə, Azərbaycan Respublikasına mənsubluq, onun maddi və mənəvi sərvətlərinin tam və bərabərhuquqlu sahibi şüurunun möhkəmləndirilməsi işinə vacib məsələlərdən biri kimi baxır. Bu mənada milli ideologiyanın və konstitutsiyanın əsasında Konstitutsiyanın özü durur. Azərbaycan ideologiyasının üç təməl üzərində inkişaf etdiyini irəli sürən tədqiqatçı Nizaməddin Şəmsizadə

türkçülük, islamçılıq və azərbaycançılıqdan bəhs edərək bəyan edir ki, xalqın həyat tərzində, düşüncəsində, arzusunda nəğməsində, bayatısında - bir sözlə ictimai və bədii təfəkküründə bu vəhdət qorunub saxlanaraq daha da möhkəmlənib, həmçinin, xalq onun qırılıb ayrılmasına imkan verməmişdir.

Tədqiqatçı alim Əbülhəsən Abbasov "milli ideologiyanın formalaşmasında Heydər Əliyev irsinin rolu" mövzusunda yazdığı məqaləsində ideologiyanın prinsiplərindən söhbət açarkən idealın gerçəkləşməsi naminə insanların qurmalı olduqları öz fəaliyyətində aşağıdakılara riayət etməyi nəzərimizə çatdırmağı vacib sayır: "İnsanların şüurunda işlərin gedişini səliqə-sahmana salmağa, onların sosial fikir prinsiplərini müəyyənləşdirməyə, lazımı inkişaf istiqamətlərini dəqiqləşdirməyə yönəlmiş belə ideologiya ümumubəşəri tarixi təkamül tələblərinə zaman-məkan şərtlərin elmi-idrakı determinantlara cavab verməli, millitarixi, genetik-irsi və dünyəvi dəyərlərə söykənməlidir". (8, s. 28) Müəllifin söylədiyi kimi söhbət burada müvcud reallığın rəşional davamı kimi çıxış edən idealdan gedir ki, bu da sövqedici nizamnaməsi olmaq etibarilə subyektiv xəyalpərəst mübarizələrdən uzaq durmağı üstün tutur və vacib bilir. Bu fikirlə tam razılaşıram o mənada ki, idealdan və buna doğru addım atmaqdan çəkinmədən gecəli-gündüzlü məsuliyyətsiz danışanlara həyatda çox təsadüf edilir. Belələri milli ideologiyanın mühüm tərkib hissələri onların mahiyyət daşıyıcıları ilə formalaşan prinsiplərin tərəflərini ya bilir, öləri münasibət bəsləyir, ya da bilə-bilə əmələ yox, sözcülüyə daha çox varırlar. Ulu öndər Heydər Əliyev

tədqiqatçı Əbülhəsən Abbasovun baxışında ideologiyanın ən çox üzərində dayandığı, millilik və azərbaycançılıq prinsipinə bağlı olduğu çox təbii hal kimi qiymətləndirilir. Mərhum prezident Heydər Əliyev tərəfindən böyük inam və inadla irəli sürülmüş azərbaycançılıq millətləşmənin həm aparıcı tərkib hissəsi, həm də konkret ifadə və reallaşma formasıdır. Təyinatına uyğun olaraq millətləşmə o dərəcədə gerçəkləşə bilər ki, vahid Azərbaycan ideyası yüksək tutulsun, azərbaycançılıq istiqamətverici və rəhbər prinsipə çevrilsin. Azərbaycançılıq əsrlər boyu eyni bir ərazidə yaşayan, ümumi psixoloji cəhətlərə malik oxşar sosiomədəni dəyərlərin daşıyıcısı olan xalqların, etnik birliklərin tarixi müəyyənləşmə formasıdır. Tədqiqatçı-alim Ə. Abbasov tarixi müəyyənləşmə formasının hədəfinin Azərbaycanda yaşayan bütün əhali qrupları arasında həmrəyliyin və qarşılıqlı fayda verən əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsindən, vahid vətən ruhunun müdafiəsindən ibarət olmasını və bunsuz bir tərəqqinin mümkün olmadığını bəyan edir. Ulu öndərin Azərbaycan cümhuriyyətinin Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun məsləkdəşlərinin ruhu qarşısında mənəvi borcumuzun ödənilməsi barədə danışılmaz xidmətləri göz qabağındadır. Cümhuriyyətin fəaliyyətinin cəmi 20 ayı ərzində onun liderlərinin, xüsusən başda M.Ə. Rəsulzadə olmaqla Əlimərdan Topçubaşov, Fətəlixan Xoyski, Nəsimbəy Yusifbəyov, Həsənbəy Ağayev, Məmməd həsən Hacinski, Y.V. Çəmənzəmənlı və başqalarının milli dövlətçilik, milli mənəviyyət siyasəti ilə bağlı, başa çatdırmağa macal tapa bilmədikləri problemlər 70 ildən sonra müstəqillik qazanan Azərbaycanda H. Əliyevin

uzaqgörən siyasəti nəticəsində uğurla, həyata keçmiş və bunlar özünün inkişafını davam etdirməkdədir.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin fəaliyyətində fədakarlıq göstərmiş liderlərin adını çəkərkən M.Ə.Rəsulzadə üzərində xüsusi dayanır və yazır: "Mən yenə də deyirəm Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onunla bərabər Azərbaycan Respublikasının böyük şəxsiyyətləri XX əsrin əvvəllərində və xüsusən 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası qurarkən böyük şücaət göstərmişlər, böyük iş görmüşlər. Bu şəkgiz-şübhəsizdir." [28, s. 156]

Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi ki, Azərbaycan xalqı bütün əsrlər boyu müstəqilliyinin şirin duyğuları ilə yaşamış və milli azadlıq uğrunda mübarizə aparmışdır. Y.V.Çəmənzəminlinin "Müstəqilliyimizi istəyiriksə"... kitabındakı milli mədəniyyət siyasəti ilə bağlı çoxsaylı məqalələrində, xüsusən "Firudin Köçərlinin əsərləri", "Hürufat məsələsi"ndə irəli sürdüyü ideyalar Heydər Əliyevin milli mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı siyasətində inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyası ilə bağlı ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün mühüm tarixi fərman və sərəncam imzalamış Heydər Əliyev təhsilimizi, xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahə hesab etmişdir.

Ulu öndər xalqın tarixində və həyatında müstəsna yer tutan dövlət siyasətinin ideoloji sahə ilə bağlı müddələri həyata keçirərkən **azərbaycançılıq ideyasının konseptual əsaslarından biri kimi xalqını dünyaya tanıtdırmaq üçün mədəniyyət amilindən bacarıqla istifadə edirdi.** Bu

xüsusda o yazırdı: "Xalq bir neçə xüsusiyyəti ilə tanınır, sayılır. Bu xüsusiyyətlərdən ən böyüyü mədəniyyətdir." [28, s. 167]

O mədəniyyəti xalqı irəli aparan, onu tarixdə tanıdan yaşadan, xalqı zənginləşdirən qüdrətli bir vasitə hesab edirdi. Mədəniyyətlə bağlı Ulu öndərin fikirlərini oxuyanda da belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun azərbaycançılıq təlimi dövlət ideologiyası və siyasəti üçün mədəniyyət amili qədər vacib və zəruridir. Bu, hər şeydən əvvəl onun mədəniyyətə, ədəbiyyata, dilə, xalqın mənəvi varlığını əks etdirən sənətə məhəbbətindən irəli gəlirdi. Heydər Əliyev teatr sənəti haqqında da iftixar hissi ilə danışırdı.

Amma cümhuriyyətin 20 aylıq fəaliyyəti dövründə bir sıra mütəfəkkirlərimiz, o cümlədən Yusif Vəzir teatra dair baxışlarını əsərlərində ifadə etsələr də, bunun reallaşmasına macal tapmadılar. İstər sovetlər dövründə, istərsə də müstəqilliyin ilk illərindən bu sahəyə ulu öndərimizin böyük qayğısı öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. O yazırdı: "Teatr müqəddəs yerdir, tərbiyə ocağıdır, orada çalışanlar fədakarlıqlar, fədaidirlər. Teatrı çox sevirəm. Teatra məhəbbət mənim içimdədir. İncəsənətin, o cümlədən kino və teatrın təsiri, həmçinin tərbiyə qüvvəsi çox böyükdür. Bu qüvvədən bacarıqla istifadə etmək həmişə vacibdir". [54, s.74]

Qlobal miqyasda düşünmək istedadına malik Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi ki, Azərbaycan xalqı ayrı-ayrı hallar istisna olmaqla bütün tarixi birliyini, bütövlüyünü, etnik mövcudluğunu və özgürlüyünü, həm də milliliyi bədii sözün qüdrəti hesabına qoruyub saxlayıb. O, çıxışlarının birində müdrikcəsinə demişdir: "Çox əsrlik tariximizdə xalqlarımızı

yaşadan, qoruyan və bu günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri ola bilər ki, ən əsası bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli, yazıçılarıdır". [54, s.74]

Azərbaycan xalq cumhuriyyətindən bizə miras qalmış, o zamanlar həyata keçirilə bilməyən milli mədəniyyətlə bağlı siyasi ideyalar artıq çağdaş milli mövcudluğumuzun, həm də siyasi mövcudluğumuzun, dövlətçiliyimizin qaranlına çevrilmişdir.

Xalqımızın yaşadığı XX əsrdə böyük şəxsiyyətlərdən biri, zamanımızın siyasətçi alimi, böyük zəka sahibi, görkəmli dövlət xadimi, həyatını xalqın azadlığı, müstəqilliyi uğrunda qurban verməyə əsirgəməyən ümummilli lider Heydər Əliyev istər sovetlər dövründə Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarında və Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsində, istər sovet İKP MK-nın bürosunda, istərsə də müstəqillik qazandığımız çağdaş dövrdə işləyərkən hamıdan fərqlənən özünün savadlı, tədbirli olması, uzaqgörənliyi, peşəkar dövlətçilik səriştəsi və zəngin həyat təcrübəsindən bəhrələnmək, çalışqanlılığı ilə seçilirdi.

1998-ci ildə prezident seçildiyi vaxt andiçmə mərasimində H.Əliyevin söylədiyi nitqində deyilir:

- And içirəm ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya və qanunlarının həyata keçirilməsinin təminatçısı olacaq, milliyətindən, dini etiqadından və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşlarının hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasının, müdafiə edilməsinin təminatçısı olacağam. Azərbaycan Respublikasında azadlığın, demokratik dəyişikliklərin, Azərbaycan respublikasının demokratik hüquqi dövlət kimi inkişaf etdirilməsinin

təminatçısı olacağam. And içirəm Azərbaycan Respublikasına, Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət edəcəyəm, müstəqil dövlətimizin sivilizasiyalı dünya dövlətləri arasında, dünya birliyində ləyaqətli yer tutmasına çalışacağam. Əlimi Qurani-Şərifə basaraq and içirəm ki, Azərbaycan xalqının milli və mənəvi ənənələrinə daim sadıq olacaq və bu ənənələrin müstəqil dövlətimizdə bərqərar olmasını, yaşamasını və inkişaf etməsini təmin edəcəyəm. [7, s.70]

Heydər Əliyev Prezident kürsüsündə oturmazdan əvvəl, sonra da həmişə xalqa sadıq olmuş və ona xidmət etmişdir. Respublikamızın ən çətin anlarında Heydər Əliyev xalqa müraciət edərək demişdir:

- Dəfələrlə demişəm, həyatımın son dəqiqəsində də xalqıma xidmət edəcəyəm mənə heç nə qorxutmur, heç bir şey çəkəndirmir, mən bütün təxribatların, terrorun qabağında durmuşam və duracağam, Azərbaycanın müstəqilliyini qorumuşam və qoruyacağam. [7, s.97]

Heydər Əliyevin əqidəsini, məsləkini heç bir qüvvə qıra bilməyib. Müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizəni hələ Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olarkən başlamışdır. Kommunist rejimi vaxtı Respublikamızın tərəqqisi üçün gördüyü işlər, elmin, mədəniyyətin, texnikanın, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin yüksələn xətlə inkişafı, ziyalılara qarşı diqqətli münasibət, qadın təsərrüfatının genişləndirilməsi və s. tədbirləri o bütün həyatı boyu nəzarət altına almışdır.

1982-ci ildə çapdan çıxmış "Sovet Azərbaycanı" kitabında ulu öndər yazırdı: "Azərbaycanın müvəffəqiyyətləri məhz respublikanın inkişafının sosial-iqtisadi, ictimai

mai-siyasi, dövlət-hüquqi, mənəvi-ideoloji və mədəni problemlər kompleksinin ardıcıl həyata keçirilməsinin nəticəsidir". [s.35] Böyük siyasi lider yeni həyat quruculuğunun ən mürəkkəb məsələlərini həll edərək, hər bir xalqın konkret şəraitinin sosial iqtisadi həyatının xüsusiyyətlərini, onun tarixən təşəkkül tapmış ənənələrini nəzərə almışdır. Onun səyi nəticəsində ölkəmizin bütün millətləri və xalqları əsrlər boyu davam edən geriliyi müvəffəqiyyətlə aradan qaldırır, qarşılarında duran sosial-iqtisadi və mədəni problemləri həll etməyə çalışmışlar. Bununla belə, ulu öndərin bilavasitə təşəbbüsü ilə xalqımız öz ənənələrini inkişaf etdirərək zənginləşmiş, başlıcası isə öz müqəddaratlarına sahib çıxmışlar. Bütün bunlar Heydər Əliyevin azad əmək və qardaşcasına beynəlmiləl birlik əsasında səadətə qovuşan xalqımıza olan dərin sevgisindən və təşkilatçılıq məharətindən irəli gəlir.

Ulu öndərin milli ideologiyamızı zənginləşdirən tarixi nailiyyətləri, həm də onun bəşər mədəniyyətlərinə inteqrasiyasında maddi və mənəvi nümunələrin qorunub saxlanması üçün yönələn milli töhfələridir. Maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri tarixi keçmişimizin zənginliklərini yaşatdığı kimi, ictimai şüurun yetişib onun milli şüura çevirilməsində də ən mühüm rol oynayır. Maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin qorunması, bərpası və yaradılması ideyası Heydər Əliyev tövsiyələrinin təmsalında bu gün Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyev və Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın xidmətlərini xüsusi qeyd etmək vacibdir. Qədim qala divarları, Cavadxan

məqbərəsi, Cəmər Qəssab abidəsi, Heydər Əliyev Muzeyi, qədim məscidlər və bir çox başqa maddi-mədəniyyət abidələri bilavasitə Heydər Əliyev Fondunun maddi yardımı ilə bərpa olunaraq yenidən həyata qaytarılır. Mənəviyyəti gözəl və güclü olan bir xalqın əsrlərdən əsrə süzülüb gələn qan yaddaşında həkk olunan milli dəyərlərini heç bir qüvvə əlindən almağa qadir deyil. Lakin elə anlar, elə dövrlər olmuşdur ki, milli-mənəvi dəyərləri öz qanı və canına hopmuş, ruhunu oxşamış həmin xalqın başına min-min əzablar, oyunlar gətirilsə də xəlvətdə, gizli şəraitdə həmin xalq bu dəyərləri yaşatmış, nəsillərdən nəsillərə ötürmüşdür. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev elə şəxsiyyətlərdəndir ki, öz xalqının bütün milli dəyərlərinə sədaqət nümayiş etdirən, onları ən çətin anlarda belə hər hansı bir ekstremist müdaxilələrdən çəkinmədən, güclü və sağlam siyasətlə dəyərləndirə bilmiş, mənəviyyətimizi yüksəldən amillərə üstünlük vermişdir.

Bu gün Azərbaycanda yeni bir mərhələ başlanıb. Azərbaycan dünyada daha geniş tanınmaqdadır. Ölkəmizin daxili həyatında, daha dəqiq ictimai siyasi və iqtisadi sahələrində böyük irəliləyişlər mövcuddur. Dünya azərbaycanlıların birləşməsində Heydər Əliyevin müəyyənləşdirmiş olduğu prinsiplər daha intensiv şəkildə həyata keçirilməkdədir. Yeni texnologiya əsasında düşüncə tərzini artıq idarəçilik sistemimizin bütün sferalarına daxil olub.

Azərbaycan diasporunun formalaşması və xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Ana vətən ətrafında həmrəylik nümayiş etdirmək üçün əsas götürülən bu ideologiya barəsində onun yaradıcılarından ən birincisi hesab edilən

mərhum prezident Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərləri sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişaf olunması deməkdir”. [65, s.73]

Beləliklə, milli ideologiyamızda ehtiva olunan Azərbaycan cəmiyyətinin milli-mənəvi dəyərləri, xalqımızın öz əxlaqi mentaliteti və bütün bunların ümumbəşəri dünya dəyərləri ilə sintezi əsasında formalaşdırılan təməl prinsiplər artıq maarifcilər, böyük ziyahılar ordusu, həmçinin alimlər tərəfindən irəli sürülmüş və böyük səylə həyata keçirilməkdə olan konseptual əsaslardır.

Ümummilli lider H.Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında hazırlanmış müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası milli mentalitet və adət ənənələrdən qaynaqlanaraq dövlət quruculuğu prosesinin uğurla həyata keçirilməsi işində müstəsna rol oynayır. Həmin Konstitusiya müddəalarına müvafiq olaraq Azərbaycanda milli azlıqların qorunması sahəsində dövlətin siyasi kursu 7 maddədən ibarət aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

– Dövlət suverenliyi, milli dövlətimizin və ərazi bütövlüyü prinsipinə dönmədən əməl olunması;

– Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının insan hüquqlarının qorunması, onların dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımının və qayğısının təmin edilməsi;

– Milli azlıqların qorunması sahəsində Azərbaycan Konstitusiyasının tələblərinə, beynəlxalq saziş və müqavilələrə uyğun olaraq siyasi kursun ardıcıl həyata keçirilməsi;

– Beynəlxalq standartlara uyğun milli qanunvericilik bazasının yaradılması

– Azərbaycanın unikal tarixi sərvəti olan etnik rəngarəngliyin qorunub saxlanması nümunəvi birgə yaşayış qaydalarının, tarixi dostluq və qonşuluq ənənələrinin dirçəldilərək Azərbaycan cəmiyyətinin prioritet yaşayış prinsiplərinə çevrilməsi;

– Azərbaycançılıq, vətəncilik ideyalarının cəmiyyətdə tam bərqərar edilməsi üçün hüquqi-ideoloji, mənəvi-psixioloji bazanın daha da möhkəmləndirilməsi;

– Milli-dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi, diskriminasiyaya, milli-irqi, ayrı-seçkiliyə, dini dözümsüzlüyə yol verilməməsi.

Təmali ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasi kurs Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi sayəsində inkişaf etdirilərək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Heydər Əliyev demişdir: “Ümumbəşəri dəyərlərlə milli-mənəvi dəyərlərin vəhdəti, sintezi bizim milli ideologiyamızın bu günü və gələcəyidir. Məqsədimiz xalqımızın mənəviyyatını qorumaq və zənginləşdirməkdir”. [34, s.114]

Ədəbi-mədəni sahədə apardığı tədqiqatlayıq işlərdə onun sözün qüdrətinə daim üstünlük verməklə yanaşı, güclü

məntiqi mülahizələrə əsaslanan fikirləri xalqımızın ən qədim dövrlərdən müasir mərhələyə qədər obrazını əks etdirən ədəbiyyatından qaynaqlanmışdır.

Tədqiqatçı H.Orucov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, "XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası Azərbaycanın ərazi baxımından işğalına uzunömürlülük vermək məqsədi ilə bəyləri, xanları, ağaları konkret bir dövrdə xalq enerjisini tənzimləmək funksiyasının real daşıyıcılarını ya məhv etdi, ya ölkədən çıxıb getməyə vadar etdi, ya da Qurbanəli bəy [C.Məmmədquluzadə] kimi tam zərərsizləşdirdi". [61, s. 39] XIX əsrdə bu boşluğu M.F.Axundov, A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, H.B.Zərdabi, Ü.Hacıbəyov və b. kimi sənət adamları doldurdular. Onların bir çoxunun ad və soyadındakı bəy artıq yalnız seçki mənsubiyyəti deyil, həm də məhz könüllü boyunlarına götürdüləri ictimai funksiyalarını ifadə edirdi. Ordusu olmadığından sərhədlərini qoruya bilməyən xalqın etnik mövcudluğunu, milli varlığını onun ordusuna çevrilmiş bədii-sənət nümunələri və yaradıcı qüvvələr qorudular.

XX əsrin bir-birinə zidd 3 dövründə yaşamış Y.V.Çəmənzəminli kimi mütəfəkkirlər də öz əqidə və məsləkində sabit ardıcıl olaraq istiqlalçılıq məfkurəsindən çıxış edirdilər.

Mixail Şoloxov Rusiya ictimai-siyasi və ədəbi mühtində sovet quruluşuna münasibətində tərəddüdlü təkamülü inkişaf yolu keçirdiyi kimi, Y.V.Çəmənzəminli də eynilə bu cür təkamülü proseslərdən keçən mətin, dönməz bir inqilabçı kimi repressiya qurbanlarından biri olmuşdur.

Milli ləyaqət hissi ilə yaşayıb xalqının milli müqəddəratını daima düşünən Heydər Əliyev çıxışlarının birində müdrikcəsinə demişdir. "Çoxəsrlik tariximizdə xalqlarımızı yaşadan, qoruyan və bugünkü günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri, ola bilər ki, ən əsası bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli, şairlərimiz, yazıçılarımızdır". [9, s.30]

Bu sözlərin müdrikliyini, obyektiv həqiqət olduğunu belə bir fakt da təsdiq edir ki, XIX əsrdə zərərsizləşdirilən bəy, xan və ağaların funksiyalarını boyunlarına götürmüş söz və sənət xadimləri XX əsrdə - 37-ci ildə daha amansız və qeyri-insani repressiyalara məruz qaldılar. Sənətin bədii funksiyası ilə yanaşı ictimai-milli funksiyasını yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev milli siyasət konsepsiyasında bədii yaradıcılığa və yaradıcılara "xalqımızı yaşadan, qoruyan və bugünkü günlərə gətirib çıxardan" amil kimi yanaşaraq buna xüsusi əhəmiyyət vermişdir. onlardan əvəzsiz əbədi mənbə kimi istifadə etmişdir. [9, c.31]

Həyatın sürətli transformasiyası ilə birlikdə şəxsiyyətin özgələşməsi, onun cılızlaşması, daha sonra mənəviyyətin saxtalaşması və onun tənəzzülü prosesləri baş verir ki, buna da laqeyd yanaşmaq olmaz. Müasir həyat proseslərində belə neqativ tendensiyaların qarşısını almaq məqamının yetişdiyini dərk edən ulu öndərimiz bəşər mədəniyyəti və mənəviyyətinin saflığını, bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdan öncə milli və mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamağı, insanların mühüm sosial vəzifəsi kimi dərk etmiş, dövrümüzün bu sosial sifarişi və tələbatını təhsil sistemində, mədəniyyət

sahəsində yeni humanist dəyişikliklər edilməsi üçün bir çağırış kimi dəyərləndirmişdir.

Tarixən formalaşmış xalq mədəniyyətinə, xalq məənviyyatına qayıdış aktualıq kəsb etməkdədir. Bu cəhətdən xalq yaradıcılığı abidələri, folklor mədəniyyətinin saflığı, bütövlüyü, humanizmi, onların dərin qatlarında olan həyat həqiqətləri, həyat fəlsəfəsi diqqəti cəlb edir. Klassik irsimizdə və xalq yaradıcılığında əks olunmuş milli-mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi, qorunub saxlanılması və artırılması bir sosial zərurət kimi hər bir Azərbaycan vətəndaşı kimi Heydər Əliyevi də daim düşündürən məsələlərdən olmuşdur. O, milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına səbəb-nəticə prinsiplərindən yanaşmışdır. Burada milli-mənəvi dəyərlər üçün əsas faktor həyat və həyatdan irəli gələn tələblərdirsə, ikinci əsas faktor bu milli-mənəvi dəyərlərin təşəkkülündə, yenidən formalaşmasında H.Əliyev amilidir. **Milli-mənəvi dəyərlərin inkişafının təmin olunmasına təsir edən digər elementlərdən biri də milli dilin saflığına çalışmaqdır. Bu baxımdan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin cəmiyyət həyatında oynadığı rolu xüsusi vurğulayaraq, ona ümumxalq səsverməsi – referendum yolu ilə yenidən dövlət dili statusu verilməsinə nail olmuşdur. Dövlət dilinin inkişafı isə xalqımızın, cəmiyyətimizin inkişafı deməkdir. Ona görə də milli mənəvi dəyər kimi dilin özünün inkişafı və zənginləşməsi üçün Azərbaycan dilinin imkanlarından daha dolğun şəkildə istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi ulu öndər vacib bilmişdir. Bu gün Azərbaycan xalqının milli şüurunun inkişafı Heydər Əliyev davamçıları tərəfindən ən mühüm**

nəzəri və ideoloji məsələ kimi irəli sürülür. Bu məsələnin həllində isə Azərbaycan dilinin mühüm rol oynaması danılmazdır.

Hazırda cəmiyyətin milli-mənəvi dəyərlərinin inkişafı həm də mövcud ziddiyyətləri aradan qaldırmaq bacarığından asılıdır. Bu baxımdan tarixi “ağ ləkələr”dən azad etmək, saxtalaşdırılmış tarixi hadisələrə, tarixi keçmişə obyektiv qiymət vermək, unudulmuş mənəvi dəyərlər və tarixi hadisələrin Azərbaycanın bu gününə və gələcəyinə xidmət etməyə yönəltmək əsas vəzifələrdən biridir. Bununla əlaqədar olaraq Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalmış tarix, mədəniyyət və incəsənət incilərinin xalqın özünə qaytarılması məsələsinin vacibliyini bir neçə rəsmi sənədlərdə xüsusən 2 fərmanda: “Azərbaycanlıların öz tarixi etnik torpaqlarından Ermənistan 1948-1953-cü illərdə kütləvi deportasiyası haqqında dekabr 1997-ci il”, “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında mart 1998-ci il bəyan etmişdir”. Mənəvi dəyərlərin yenidən millətə qaytarılmasının mənası ondan ibarətdir ki, həmin dəyərlər Azərbaycan xalqının bu gün və gələcəkdə həll etməli olduğu böyük vəzifələrə xidmət etsinlər, xalqın mədəniyyətinə müsbət təsir göstərsinlər və mənəvi həyatı bir sistem kimi daha da zənginləşdirdirsinlər.

Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərləri ümumbəşəri dəyərlərdən təcrid edənləri düzgün istiqamətləndirir, elm, mədəniyyətin inkişafında ümumbəşəri dəyərlərdən bəhrələnmə məsələsinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, milli-mənəvi dəyərlərin milliliyini özündə saxlamaqla məzmununu ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirməyi əsaslandırır,

ümumdünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən milli dəyərlərin bəhrələnilib, inkişaf etməsi barədə yeni-yeni tövsiyələrlə bu sahədəki bilik və məlumatları zənginləşdirirdi.

Heydər Əliyev yazırdı: "Keçdiyimiz yola nəzər salarkən aydın olur ki, biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyatı olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır". [48, s. 87]

Milli ruhu qorumağın, inkişaf etdirməyin və yeni nəsillərə çatdırmağın ən yaxşı forması milli dövlətçilikdir. Böyük mütəfəkkirə görə milli dövlət ancaq ərəzinin, maddi sərvətlərinin deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir. Biz bu gün məhz potensial milli birlik dövrümüzü yaşayırıq. Bu milli birlik dövrümüzün əsasında Heydər Əliyev amilinin olması şübhəsizdir. Hər cür daxili qarşıdurmanın, habelə iqtidar müxalifət qütbləşməsinin fəvqündə duran da məhz odur. Heydər Əliyev "Müstəqillik yolu" kitabının 8-ci səhifəsində yazır: "Kim müxalifətdə durursa-dursun, ancaq vətəninə, xalqına, mənəviyyatına, məsləkinə müxalifətdə durmasın".

Heydər Əliyev şəxsiyyətini dəyərləndirən, amillər coxdur. Onun şəxsinə milli dövlət quruculuğunun çox mühüm şərtlərindən biri milli ədəbi dilin zəminində xüsusi rəsmi dil üslubunun formalaşmasıdır. Hər hansı bir dilin hüquqi aktla "dövlət dili" elan olunması heç də bütün sahələrdə ancaq həmin dildən istifadə olunmasını nəzərdə

tutmur. Elmdə, sənətdə, iqtisadiyyatda, ticarətdə, özəl şirkətlərdə insanlar ünsiyyət dili seçməkdə azaddırlar.

Dövlət dilini bilmək təbii məcburi akt kimi ancaq dövlət məmurlarına, vəzifəli şəxslərə tətbiq oluna bilər. Heydər Əliyev bədii dil, elmi dil üslubları ilə yanaşı rəsmi dil üslubunu da öyrənməyi vacib sayırdı. **Onun təbirincə "biz dövlət dili ifadəsini məhz rəsmi dil üslubu mənasında işlədəcəyik. O, yazırdı: "Siyasətdə səhv edib üzr istəmək olmaz. Burada hər şey zəncirvari reaksiya kimidir. Bir səhvdən onlarca səhv doğulur. Bəs belə məsul və incə siyasi mövqeləri şərh etmək hər hansı bir milli dilin imkanları çərçivəsindədirmi? Xeyr, bunun üçün zəngin ədəbi dil mənbəyi, bədii və elmi dil vərdisləri olmalıdır. Məhz həmin dildə yaradılan fəlsəfi, ictimai-siyasi fikir ənənələri olmalıdır. Bir çox xalqların dilləri bu tələblərə cavab vermədiyindən dövlət dili kimi ingilis, fransız, ispan, rus dillərini seçiblər. Lakin nə yaxşı ki, Azərbaycan dili bütün bu tələblərə cavab verir. Daha doğrusu, onun böyük potensialı buna imkan verir və artıq "dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur". [48, s.87]**

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqın sovet ideologiyasının təsiri ilə icbari yolla imtina etmiş olduğu dini dəyərləri qaytarmaq təşəbbüsü heç şübhəsiz təqdirdə layiq bir hadisədir. İslam bizim üçün əsrlər boyu təkcə əqidə deyil, həm də əxlaq, adət-ənənə, hətta düşüncə tərzinin formalaşmasının mühüm mənbələrindən biri olub. Ona qayıtmağın bizim üçün necə dəyərli bir hadisə olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir. Məhz buna görə ki,

Heydər Əliyev dinin mənəviyyatda rolunun artmasını ölkəmizin inkişaf strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biri hesab edir: "Heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq". [48, s.94]

Bəziləri millətlə dinin müxtəlifliyinə istinad edərək bunlar arasında ancaq fərqi görməyə çalışırlar. Halbuki din millətin inkişafına da müəyyən təsir göstərir. Böyük alman filosofu və tarixçisi T.Q.Herder hələ XVIII əsrdə "Bəşər tarixinin fəlsəfəsinə dair ideyalar" kitabında yazırdı ki, türklərin hətta zahiri gözəlliyinin artmasında da islam dininin böyük rolu olmuşdur. Etiraf edilməlidir ki, Azərbaycanda neçə əsrlərdən bəri yaşayan xalqların ümumi mənəviyyat, adət-ənənə və həyat tərzı sayəsində vahid "azərbaycanlı" adı altında birləşməsində islam dininin rolu az olmamışdır. [48, s. 95]

Sovet ideologiyası mühitində 70 il öz dini dəyərlərindən təcrid edilmiş İslam mədəniyyəti və mənəviyyatı bu gün ümumbəşər mədəniyyətimizin tərkib hissəsi kimi diqqəti cəlb edir, dini biliklər və təhsildə bir canlanma yaşanır.

İslamdakı mənəvi saflıq və mənəvi kamillik ideyası yenidən yaşanır, xalqın sosial-mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlməsində bunların rolu çoxalır. Bütün bunlara Heydər Əliyev həssaslıqla yanaşmış, dini dəyərlərin aktuallaşmağa doğru gedən tarixi-təbii bir prosesi dəyərləndirmişdir. O, çalışırdı ki, optimal sayılan ictimai dəyərlər və meyarlardan istifadə edilsin, şəxsi mənafə ilə ictimai mənafenin, əxlaqla hüquq arasında ciddi ziddiyyətin ortaya çıxmasına əngəllər olmasın. Heydər Əliyev hər şeydən əvvəl İslam dininin

özünəməxsus hüquq sisteminin [müsəlman hüququ-şəriət] olduğunu bilərək bizim ölkədə dünyəvi prinsiplər əsasında hazırlanmış hüquq normaları və qanunlar şəbəkəsi müəyyən-ləşərkən şəriətin də imkan daxilində nəzərə alınması və əmələ gələn uyğunsuzluqların, ziddiyyətlərin minimuma endirilməsində bunlardan istifadəni vacib şərtlərdən hesab etmişdir.

Heydər Əliyev bir də əsas diqqəti İslam dininin müd-dəalarını özündə əks etdirən "Qurani-Kərimə" yönəldirdi. İslam dinində insana qayğı, ona şəxslərindən çəkinmək, xeyir işlərin ardınca getmək kimi əsas həyatı tələbatlar tövsiyyə olunur. Peyğəmbər Əleyhissəlamın hədislərində rəzalətlərin müxtəlif növləri göstərilir ki, insanlar onlardan qorunmalıdır: "Dünya malına məhəbbət; haram mal; hərislik və ya acgözlük; tamahkarlıq; xəsislik, məkr və xəyanət, yalan və rıya, zina, sələmçilik, içki, qumar və s.". İslamda təbliğ olunan mənəvi əxlaqi dəyərlər sırasında aşağıdakıları görmək olar: valideynə hörmət, ağsaqqala ehtiram, yetimlərə qayğı, mərhəmətli olmaq, halallıq və təmizlik və s. Peyğəmbərin hədislərindən səxavətli və xoşxasiyyət olmaq, düz danışmaq və ədəbli olmaq tövsiyyə olunur. İslam dininin digər dinlərdən mühüm bir üstünlüyü onun elmə və alim əməyinə yüksək münasibətidir. Heydər Əliyev dəfələrlə xalq qarşısında mömin insanlar və gənclər qarşısında Peyğəmbər Əleyhissəlamın hədislərindən misal gətirmiş və onları məqamında deməklə, milli-mənəvi dəyərlərimizin cəmiyyət üçün nə qədər faydalı olduğunu əsaslandırmışdır:

•İndi öyrənin, çünki elm, sahibini yaxşını, pisdən seçməyə qadirdir.

- Gecədə bir saat elm öyrənmək bütün ibadətdən üstündür.
- Elmi beşikdən məzara qədər öyrənmək lazımdır.
- Bir saat yaradıcı düşünmək 60 il ibadətdən üstündür.
- Alimin qələminin mürəkkəbi bir şəhidin qanından daha müqəddəsdir.
- Elm öyrənmək üçün dünyanın ən uzaq güşəsinə qədər get.
- Alimlərə hörmət edən də bil mənə hörmət edib.
- Özünüzü dərk edin.
- Hikmət-imanın itmiş dəvəsidir, tapdığınız yerdə onun ovsarından yapışb əldən buraxmayın.

Azərbaycanda gedən özünüdərk etmə prosesində mənəvi mədəni varislik qanunu ilə paralel olaraq tarixi yaddaş müəyyən rol oynayaraq, xalqın ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi yaddaş deyəndə xalqın tarix boyu yaşadığı tarixi mərhələ və hadisələr, xalqın topladığı sosial təcrübə, sosial-mədəni ənənələr nəzərdə tutulur. Tarixi yaddaş unutqanlığın aradan qaldırılmasında mühüm amilə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev milli mənəvi dəyərlər sırasında adət-ənənələrin öz yeri olduğunu əsaslandıraraq bunları sosial-mədəni irsin tərkib hissəsi hesab edir və vərdiş əsasında nəsil-dən-nəslə ötürülərək bu adət-ənənələrin bu və ya digər cəmiyyətin, yaxud xalqın mənəvi dəyərlər sistemində daxil olduğunu bəyan edir.

Sovet ideologiyası mühitində 70 il öz dini dəyərlərindən təcrid edilmiş İslam mədəniyyəti və mənəviyyatının

təcəssümü olan Ramazan və Qurban bayramları, Novruz bayramı artıq gizli lokal məkandan sivişib çıxmış, müstəqil mənəvi dəyərlər kimi qloballaşma prosesində ümumbəşəri səciyyə daşımağa doğru inkişafdadır.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinə hörmət və ehtiram nümunələri milli-mənəvi dəyərlərə onun bütün mənəvi varlığı ilə bağlılığında təzahür edir. Sovetlər dövründə biri komsomol sıralarına qəbul ediləndə ona 5 dekabr Konstitusiyası, 5 may Mətbuat. 28 aprel Azərbaycanda sovet haki-miyyətinin yaranması və s. əlamətdar günlərlə bağlı suallar verilərdi. Təsədüf bəzən elə gətirirdi ki, 5 may hicri-qəməri tarixlə Qurbanlıq gününə, yaxud 5 dekabr Oruculuq gününə düşürdü. Komsomol sıralarına qəbul edilən elə gənclər olurdu ki, nəsilərdən yadigar qalmış milli-mənəvi dəyərlərə etinasız olmadığından onlara “5 may nə günüdür?” sualı veriləndə “Qurbanlıq günüdür”, “5 dekabr nə günüdür?” sualını isə “Oruculuq bayramı”dır deyə cavablandırırdılar.

60-70-80-ci illərə aid buna bənzər çoxlu misallar gətirmək olar ki, nəticədə vətəndaşın istər komsomola və istərsə də partiyaya qəbulu çətinləşirdi. Səbəb də bu idi ki, cavablar böyük bir qəbahət kimi gəncin boynundan asıldığı üçün o, komsomola layiq hesab edilmirdi.

Heydər Əliyev belə vaxtlarda siyasi fəaliyyətindən, mövqeyindən asılı olmayaraq milli dəyərlərimizin gizli də olsa yaşanması naminə insanları senzuranın təhlükəsindən qorumuş, öz şəxsiyyətinə ehtiram və dərin inam ifadə edən çətin pillələrdən keçmişdir.

Milli varlığımız üçün təhlükələr baş verəndə nicat yolunu Heydər Əliyevdə görən qədərbilən xalq tamam əmin

olmuşdur ki, "azərbaycançılıq" həyat tərzində, əxlaqda, mənəviyyatda, dildə, dində, ədəbiyyatda - mənəvi mədəniyyətin bütün sahələrində əsas istiqamətləndirici məfkurə olmalıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı, el sənəti, milli musiqi, millətin mədəni-mənəvi mövcudluğunun bütün təzahürləri bu gün vahid bir ideya ətrafında sıx surətdə birləşməlidir. Əsrlərdən bizə miras qalmış milli-mənəvi dəyərlər nəinki təkcə müasir milli mövcudluğumuz, həm də siyasi mövcudluğumuzun dövlətçiliyimizin qarantına çevrilmişdir. [48 s.137]

Milli-mənəvi dəyərlərimizin bütün məqamlarda təşəkkülü və formalaşmasında, bütün çətin və müəmmalı sualların cavablandırılmasında ulu öndər Heydər Əliyev amili vardır. Artıq, bütün çətinliklərin rahatlığını və bütün rahatlıqların çətin yollarını öyrənməyə qadir olan xalqımız Heydər Əliyev xəttinin qorunub saxlanmasını özlərinin milli şərəfi hesab edirlər.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ İDEOLOGİYAYA ÇEVİRİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ

2.1. Heydər Əliyev nəzəri irsində azərbaycançılıq ideyası

Akademik Budaq Budaqovun böyük tarixi şəxsiyyətlər haqqında söylədiyi bir neçə abzaslı fikirlərindən sonra Heydər Əliyevin nəzəri irsindəki əsas müddəalarla oxucuları tanış etmək və azərbaycançılıq ideyasının bu müddəaların, daha dəqiq desək mənəvi dəyərlər içərisində önəmli rola malik olmasının həm ölkəmiz, həm də Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyətini qeyd etmək istəyirəm. Budaqov yazır ki, "Cəmiyyətdə sayılıb-sevilən insanlar içərisindən şəxslər, şəxsiyyətlər, tarixi şəxsiyyətlər, böyük şəxsiyyətlər və nəhayət, böyük tarixi şəxsiyyətlər meydana çıxır" Siyasi xadimlər tarixi şəxsiyyətlər və ya böyük tarixi şəxsiyyətlərdir. Vətənin və ya xalqın mövcud və həm də önəmli problemlərini həll edən dövlət xadimi tarixi şəxsiyyətdir. Deməli, şəxsiyyətin böyüklüyü tarixi şəraitin həmin şəxsiyyətin qarşısına qoyduğu tələpəli vəzifəni öz fitri istedadı, uzaqgörənliyi, təşkilatçılıq qabiliyyəti sayəsində uğurla yerinə yetirmək bacarığı ilə ölçülür. Müəyyən tarixi mərhələdə həmin böyük tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin müsbət nəticəsi ilə vətənin stabil inkişafı davam etməlidir.

Sovetlər quruluşunun çökməsi, erməni terrorçuları tərəfindən Dağlıq Qarabağda başlanan qanlı müharibə

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində cırıdan dövlətlər yaratmaq cəhdləri 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisinin parçalanmasını reallaşdırdı. Respublika rəhbərlərinin tam sərəştəsizliyi üzündən ölkədə vətəndaş müharibəsi təhlükəsi meydana çıxdı, özbaşınalıq və hərc-mərclik hökm sürməyə başladı. Yaranmış mürəkkəb daxili vəziyyət, qeyri-müəyyən xarici siyasət, ədalətsiz Qarabağ müharibəsi böyük şəxsiyyətin cənab Heydər Əliyevin ikinci qayıdışını - Azərbaycana rəhbərlik etməyə gəlməsini tələb edirdi. [7, s. 49-50]

Milyonlarla azərbaycanlı kimi Heydər Əliyev də öz vətənini - doğma Azərbaycanı bütün varlığı ilə sevardı. Onun üçün Azərbaycan ürəkdən sevdiyi və möhkəm tellərlə bağlandığı özünün tez-tez işlətdiyi "Novruz bayramı" qədər əziz, şirin, doğma ana qədər sevimli, istəklili bir məkandır, vətəndir, onun vətənpərvərliyi vətənsəverliyi. "Vətənpərvərlik" [patriotizm] sözünün mənşəyi qədimdir. "Patria" vətən mənasını verən qədim yunan sözüdür. Hələ qədimlərdən "vətənpərvərlik" dedikdə insanın öz vətəninə məhəbbəti başa düşülürdü. Bəs bu məfhum – vətən nə deməkdir? Vətən dedikdə insanın formalaşdığı müəyyən siyasi, mədəni və ictimai mühit başa düşülür. Belə mühit həmişə insanın doğulub boya-başa çatdığı coğrafi yerlə əlaqədar olduğu üçün, o, vətən məfhumunun mühüm tərkib hissəsi olur. [19, s.62-64]

Hələ sovetlər dövründə sovet gənclərinin çox sevdikləri: "vətən nədən başlanır?" mahnısında "vətən" məfhumu ilə bağlı fikir parlaq şəkildə öz əksini tapmışdı. O vaxtlar sovet vətəndaşlarında belə bir fikir formalaşmışdı ki,

vətən məfhumunu daha geniş şəkildə anlamaq, dərk etmək, bütöv bir dövlətin bütün bucaqlarını, təbiətini, çayını, hər bir kəndi və şəhəri düşünmək və sevmək deməkdir. Böyük tarixi şəxsiyyət kimi qiymətləndirilən Heydər Əliyev sovet dövlətinin kommunist əxlaqına və onun kodeksinə tam bələd idi. Eyni zamanda doğma Azərbaycanın bütün bölgələrinə, hər bir bucağına, sərhədinə, çayına, meşəsinə, dağlarına və düzənələrinə də məhəbbətlə bağlı idi. Elə bir rayon, qəsəbə, kənd tapılmaz ki, H.Əliyev fenomeni barədə düşünə bilməsin. Onun vətəninə, dövlətinə sevgisi elə burada yaranmışdır. Ta qədim zamanlardan yaşadığı çağa qədər ayrı-ayrı mütəfəkkirlər tərəfindən Azərbaycan ideyası və onun ətrafında gedən fikirlərə rəğbətlə yanaşmışdı və "azəri xalqı", "azəri milləti" kəlmələrinin işlədilməsi onu tam qane edirdi. Əvvəlki səhifədə qeyd etdiyim kimi H.Əliyev Azərbaycan tarixini gözəl bilirdi. Bu ərazidə yaşayan böyük oğuz türklərinin dilində danışan digər etnik qruplara və azlıqlara bələd idi. Onlara da qayğıkeşliklə yanaşırdı. O, Azərbaycan ideyasından "azərbaycanlı" olmağımıza əsas verən milliyyətimizin gərcəkləşməsində millət olaraq milli mənaəviyyətimizin müəyyənələşməsində böyük rol oynamış oldu.

Ulu öndər 2002-ci ildə məhz ilk dəfə olaraq Dünya Azərbaycanlıların I Qurultayında azərbaycançılığı Azərbaycanın milli dövlət ideologiyası elan edərək dedi:

"Hər bir insan üçün milli mənsəbiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli

mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq". [1, s. 308] Bu gün azərbaycançılıq ideyası ictimai həyatın bütün sferalarında dövlət siyasətində, vətəndaşların davranışlarında, ölkəyə, vətənə, xalqa münasibətdə təzahür edir.

Tədqiqatçı alim Əlikram Tağıyev yazır ki, azərbaycançılıq – Azərbaycan vətəni sevmək və onun uğrunda bütün siyasi və mənəvi ehtiyatları səfərbərliyə almaq deməkdir, yəni həqiqi bir vətənpərvərlikdir. [27.1.23]

Ə.Tağıyevə görə milli ideologiya, siyasətin yeridilməsi nəticəsində təhrikçilik vasitəsindən çox zaman dövlətə xidmət etmiş olsa da əslində o, müstəqil hərəkət etmək imkanını da əlində saxlaya bilər. Ancaq məsələ dövlətin yeritdiyi xalqın mənafeyinə xidmətdən gedirsə, burada onda milli ideologiya dünyagörüşə çevrilmiş olur və qarşısı alınmaz bir proses kimi yaddaşda qalır. Bu zaman vahid milli ideologiya vahid siyasi liderin olmasını tələb edir. [27, s. 28]

Respublikada artıq iqtidar, iqtidaryönlü və müxalif partiyalar mövcuddur. Onlardan Yeni Azərbaycan Partiyası iqtidara xidmət etməklə, həm də üzvlərinin sayına görə digər partiyaları üstələyir. Onun siyasi lideri kimi müstəqil Azərbaycanın siyasi həyatına daxil olmuş Heydər Əliyev öz fəaliyyətinə və xalq qarşısında xidmətlərinə görə ümummilli lider səviyyəsinə yüksələrək öz siyasi fəaliyyətini vahid milli ideologiya vasitəsilə reallaşdırdı. Bu mənada, Heydər Əliyevi yeni milli ideologiyamızın azərbaycançılıq ideologiyasının memarı və banisi saymaq olar. Heydər Əliyev həm də Azərbaycanın beşiyi başında dayanan birinci şəxsiyyət

oldu. İdeologiya ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılsa da, o son anda kollektivə, partiya hətta bütöv millətə aid olur. Bu baxımdan Azərbaycançılıq ideologiya kimi bütün xalqa məxsusdur. Tədqiqatçı-alim N.Şəmsizadəyə görə əksər tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərincə azərbaycançılıq ideologiyası Şərq-Qərb dəyərlərinin sintezidir. Akademik Ramiz Mehdiyevə görə isə, "azərbaycançılıq milli ideologiyanın konkret spesifik formasıdır. Bu, Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi üçün vacib şərtidir". [27, s. 82]

Ramiz Mehdiyevdən götürülən bu sitat Heydər Əliyevin xalqı üçün böyük məsuliyyət və vicdanla qurub yaratdığı dövlətin möhkəmlənməsinə vacib olan bir neçə şərti yadımıza salır. Bu şərtlər sözsüz ki, ulu öndərin çıxışlarında, əsərlərində qeyd etdiyi Azərbaycan ideyasında cəmləşən Azərbaycan dili, Azərbaycan mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərlər, adət-ənənələr və tolerantlıqdır. Heydər Əliyev xalqın arzu və istəklərinə yaxından bələd olan bir siyasi lider kimi, onun tələbatını vaxtında ödəməyin vacibliyini qeyd etmiş xalqın milli ideologiyasını onun dövlətçilik ənənələri ilə birləşdirmişdir.

Böyük alimlərin və dövlət xadimlərinin fikirlərinə mən də qoşulub, iftixarla təkrar edib deyirəm ki, fitri təşkilatçılıq istedadı, natiqlik məharəti ilə xalqın qəlbinə nüfuz edərək onu öz arxasınca aparmaq qabiliyyəti, fenomenal yaddaşı, dövlət quruculuğunda səbri, başladığı yaradıcılıq işini təxirəsalmadan həyata keçirmək üçün vaxt itirməmək adəti, diplomatik səriştəsi, dünyanın aparıcı dövlət başçıları yanında xüsusi çəkisi onu böyük tarixi şəxsiyyətlər cərgəsində olmasını bir daha təsdiqlədi. Məşhur ürək cərrahı,

turkoloq və "Varlıq" dərgisinin müdiri prof.dr. Cavad Heyət "Əsri-azadi" qəzetinin baş redaktoruna belə cavab vermişdir:

"Son illərdə Azərbaycan Respublikası, özəlliklə Bakı şəhəri çox inkişaf etmiş. Bakıda yeni tikintilər onu bir Avropa şəhərinə bənzətməkdədir. İqtisadi inkişaf sahəsində 2007-ci ilində inkişafın yüzdə səkkizi keçməsi Azərbaycanın keçmiş rəhbəri və onun ləyaqətli oğlunun isabətli siyasəti və idarəsi nəticəsində həyata keçirilmişdi. Rəhmətlik Heydər Əliyev, keçmiş prezident Elçibəyin dəvəti ilə elə bir vaxtda Bakıya dəvət edildi ki, ölkədə hərc-mərclik və üsyan onu daxili müharibələrə aparırdı. Heydər Əliyev az müddətdə əmniyyəti, güvənliyi bərpa etdikdən sonra hökumətin hakimiyyətini möhkəmləşdirdi, sonra daxildə hərtərəfli inkişafa başladı və eyni zamanda Azərbaycanı dünyaya tanıtdı.... Xoşbəxtlikdən onun ləyaqətli oğlu prezident İlham Əliyev onun siyasətini təqib edir və onun yolunda yeni işlər görür. Ona görə də inkişaf prosesi davam edir. Prezident İlham Əliyev və onun xanımı Mehriban xanım da çox ləyaqətli və çalışqan bir xanımdır, hər ikisinin İrana xüsusi məhəbbətləri vardır. Mehriban xanım mədəni və xeyriyyə işlərində çox xidmət etməkdədir. Mehriban xanım baba və ana tərəfindən əslİ İranlıdır". [38, s. 250]

Cənublu soydaşlarımızın düşüncəsində Heydər Əliyevin güclü bir şəxsiyyət kimi azərbaycançılığa böyük önəm verməsi heç də təsadüf deyil. Ulu öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasının xalqın təfəkküründə çoxdan formalaşdığını qeyd edərək deyirdi ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası ilk dəfə milli azadlıq, müstəqillik toxumlarını bütün Azərbaycana səpdi. Bu toxumlar uzun

müddətdən sonra cücərdi, boy atdı və nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda ulu öndərin apardığı məqsədyönlü fəaliyyəti gərgin işin əməli nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Fəxrlə deyə bilərik ki, hələ 1990-cı illərin əvvəllərində Ali Sovetin iclasında müstəqillik ideyaları ilə çıxış edən ən cəsarətli millət vəkili Heydər Əliyev idi. Unutmaq olmaz ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Sovetinin sədri işlədiyi dövrdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələrini bərpa edən Heydər Əliyev üçrəngli istiqlal bayrağımızı muxtar qurumun rəmzi kimi qəbul etməklə bütün respublika miqyasında Azərbaycanın müstəqillik atributlarının bərpası üçün böyük addımlar atdı. Bir daha bütün bunlar Ulu Öndərin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsində və bu istiqamətdə cərəyan edən proseslərin önündə getdiyini birmənalı olaraq təsdiqləyir. Dövlət müstəqilliyinin elan olunması hələ heç də bütün problemlərin həll olunması demək deyildir. Ulu öndərin konseptual milli siyasət konsepsiyasında dünya azərbaycanlıları ilə iş, prioritet istiqamət, tələyüklü xətt kimi müəyyən olunmuşdu. Onun xarici ölkələrə hər bir səfəri adətən iki hissəyə ayrılırdı: birincisi rəsmi görüşlər, danışıqlar və müqavilələrin imzalanması prosesi, ikincisi isə həmin ölkədə yaşayan azərbaycanlılarla görüş və onlarla qarşılıqlı fikir mübadiləsinin aparılması. Məhz onun bu müdrik siyasəti sayəsində dünya azərbaycanlıları ilə iş dövlət əhəmiyyətli strateji məsələyə çevrilmişdir. Bu mühüm işin əsas ideyası - dünya azərbaycanlılarının xalqımızın ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul

edilməsi, Azərbaycan Respublikasının bütün azərbaycanlıların Vətəni sayılması, həmvətənlərimizin əqidə və əməl birliyi zəminində elmi şəkildə formalaşması, lobbiçilik perspektivi, azərbaycançılıq ideyasının dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması da ilk dəfə olaraq məhz Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Bəşəriyyətin yeni tarixi mərhələsində hər bir millətin, xalqın taleyində görkəmli şəxsiyyətlər müstəsna və əvəzedilməz rol oynayıblar. Amerika xalqı bir çox bugünkü nailiyyətlərinə görə Corc Vaşinqtona, almanlar Otto Bismarka, türklər Mustafa Kamal Atatürkə, fransızlar Şarl de-Qola, Çin xalqı Mao-Tseduna, ruslar I Pyotra borc-ludurlar. Lakin həqiqət nəminə deməliyik ki, bu baxımdan Azərbaycan böyük və çətin problemlərlə üzləşib. Məsələn, ayrı-ayrı siyasi xadimlər xalqımızı milli dövlətçilik ideyaları ətrafında birləşdirsələr də, millətimiz üçün son dərəcə ciddi əhəmiyyət kəsb edən bu tarixi missiyanı sona qədər reallaşdırma bilməyiblər. Yalnız həmin bu tarixi vəzifəni ulu öndərimiz, dünya miqyasında böyük siyasətçi və görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq öz üzərinə götürdü və böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirdi və bu prosesdə onun fenomenal keyfiyyətləri, qibtə olunacaq iradəsi, təkrarsız xüsusiyyətləri müstəsna rol oynadı.

Heydər Əliyev müasir, demokratik Azərbaycan dövlətini yaratdı, onu Cənubi Qafqazın ən nüfuzlu, öndə gedən ölkəsinə çevirdi, Azərbaycanda dövlətçilik təfəkkürünün formalaşmasında, bu ənənəni yaşatmaq üçün münbit şəraitin yaranmasında böyük rol oynadı və xalqımızın əbədi lideri statusunu qazandı. Onun adı Azərbaycan tarixinə görkəmli

ictimai-siyasi xadim, uzaqgörən siyasətçi, müasir dövlətimizin memarı, vətənpərvər və qayğıkeş insan kimi əbədi həkk olundu.

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyası həm ölkəmizdə, həm xaricdə yaşayan soydaşlarımız arasında, həm də bütün dünyada möhkəmlənməklə yanaşı, qələbə çalması üçün fundamental baza rolunu oynamışdır. O, xalqa, hər birimizə Azərbaycan nəminə, milli inkişaf və dirçəliş nəminə Vətənə təmənnəsiz xidmət etmək kimi dəyərləri aşılarmışdır.

Məlumdur ki, hər bir xalqın, millətin öz mənlilik şüurunun dərk etməsi konkret-tarixi səciyyə daşıyır. Bütün hallarda fərdi hisslər ardıcıl şəkildə bir sıra məsələlərdən keçdikdən sonra etnik hissə, milli özünüdərkə çevrilir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, şəxsiyyətin milli özünüdərkə onun mənsub olduğu sosial qrupun varlığını dərk etməsindən irəli gəlir. İnzibati ömürlük və ya amirlik sistemi istər ayrı-ayrı insanları, istərsə də bütün xalqları qorxu altında və itaətdə saxlamağa imkan verirdi. Çünki bu sistem hər cür fərdi təşəkkür təzahürləri və rəsmi ideologiyaya uyğun olmayan ideyaları qadağan edirdi. Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyəti əvvəlcədən proqramlaşdırılmış ideoloji təfəkkürə malik idi. Bu isə milli mədəniyyətlərin, milli şüurun və özünüdərkə inkişafına mane olurdu. Buna görə də totalitar mənəvi mədəniyyətin hətta milli variantları da ideoloji-təbliğati xarakter daşıyırdı.

Lakin bu cür şəraitdə Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev böyük qürur və təəssübkeşliklə milli mənliliyin dərk olunmasını önəmli vəzifə kimi qiymətləndirirdi: "Biz

gərək milli mənləyimizi həmişə yüksək saxlayaq. Mənim üçün hər şeydən üstün olan mənim mənləyimdir. Milli mənləyim məni həmişə bütün çətin vəziyyətlərdən çıxarır. Milli mənləyimə görə istədiyim yolla gedə bilmişəm, istədiyimə nail ola bilmişəm və xalqıma xidmət edə bilmişəm. Ona görə gərək milli mənləyimizi itirməyək". [1, s.18]

Suveren müstəqil, milli dövlət quruculuğu tarixində, ilk dəfə olaraq məhz Heydər Əliyevin simasında siyasi təfəkkürlə milli-mənəvi meyarlar vəhdətdə və üzvi əlaqədə təzahür etmişdir. Nəticədə bütün dünya azərbaycanlılarını müəşəkkil siyasi qüvvəyə çevirmək yolunda çox böyük işlər görülmüşdür.

Tədqiqatçı Sənan Həsənov "Əliyevşünaslıq irsi: siyasi realıqdan elmi əsaslara doğru" məqaləsində ulu öndər Heydər Əliyev fenomeninin azərbaycançılıq məfkurəsi ilə milli özünüdərk inkişafına, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılmasına, milli dövlətçilik hisslərinin güclənməsinə yönələn göstəricilərini müdriklik simvolu kimi dəyərləndirir və əsaslandırır ki, "müasir Azərbaycan dövlətçiliyi" ifadəsi xatırlanarkən dövlətçiliyimizin tarixi sınaqları və bu sınaqlarda əfsanəvi bir şəxsiyyətin vətəninə, xalqına sevgisi çoxlarımızı düşündürür, fikirlər söyləməyə, əsərlər yazmağa sövq edir. Bu, o böyük şəxsiyyətdir ki, onun siyasi iradəsi hamımızı bir araya gətirdi, milli məsələlərdəki məsuliyyətin dərk olunmasını qarşımıza qoydu. Fikrimizcə, bu özü əbədiyaşarlığın mahiyyətini ifadə edən amildir". [77, s. 5]

S.Həsənovun ulu öndər barədə yazdıqları milyonlarla azərbaycanlının ürəyindən keçən mahiyyətə eyni, amma müxtəlif ifadələrdə səslənən fikirlərin bariz nümunəsi kimi

qəbul edilə bilər. İnsanların dahi rəhbər haqqında düşüncələrin rəngarəngliyinin səbəbi əsl ziyalı insana tez bəlli olur. Dahi rəhbər haqqında ən sadə peşə insanından başlamış ən müdrik çağlarını yaşayan bir alim fikir söyləyə bilər. Amma alim zəkasının məhsulu ilə ən sadə peşə sahibinin düşüncə tərzində fərq böyükdür. Bəzən ən sadə peşə adamı ürəyinin, bütün qəlbinin istəyini ipə-sapa düzülməmiş incilər kimi bəyan etməsindən ötrü cəmiyyətdə sözü keçən, ehtiram, hörməti ilə nüfuz qazanan alimə, ziyalıya, həmçinin müəllimə böyük ehtiyac duyur. Məhz ulu öndərə böyük məhəbbətini izhar edən ən sadə peşə adamlarına rəğbətim çoxdur. Mən qələmə aldığım bu əsərdə də həmin peşə adamlarının böyük rəhbərə olan ummanlı sevgilərini də nəzərə almışam.

Sənan Həsənov ulu öndər Heydər Əliyevin əsaslı siyasi xəttinin bir neçə mərhələdən ibarət ardıcıl şəkildə aparıldığını qeyd edir. O yazır ki, demokratiya üçün ulu öndərin vacib saydığı şərtlərdən biri sabitlik və güclü dövlət hakimiyyətidir. İkinci mərhələni isə dövlət quruculuğu və demokratik islahatların gerçəkləşməsi prosesi kimi səciyləndirmək mümkündür. Üçüncü mərhələ isə ulu öndər Heydər Əliyevin baxışlar sisteminin dövlətçiliyin formalaşması prosesində tam inkişaf mərhələsidir. Bu axıncı mərhələ əvvəlkilərin sanki yekunu kimi səslənir. Burada ulu öndərin milli ideologiyamızın inkişafı və onun əhəmiyyətini öz tarixi nitqi ilə ifadə etməsi tarixən bütün itirdiklərimizin yenidən özümüdə qaytarılmasının bariz nümunəsi kimi təsir bağışlayır.

“Azərbaycanın suverenliyi, bütövlüyü və bölünməzliyi, ölkəmizin bütün vətəndaşlarının mənsub olduğu Azərbaycan xalqı, azərbaycançılıq, ölkəmizin dövlət dili olan Azərbaycan dili, xalqımızın tarix boyu yaratdığı milli-mənəvi dəyərlərimiz, xalqımızın milli - əxlaqi mentaliteti, ümumbəşəri dəyərlər və bütün bu dəyərlərin sintezi respublikamızın ilk demokratik konstitutsiyası, bu konstitutsiyada hər bir vətəndaş üçün vəzifələr və hüquqlar, Azərbaycan milli bayrağı, gerbi, himni-bütün bunlar mənim fikrimcə, müstəqil Azərbaycanın milli ideologiyasının əsasını təşkil edən prinsiplərdir”. [77, s.2]

Azərbaycançılıq ideyasını daim müdafiə edən ulu öndər qevd edirdi ki, əsas məqsəd hər vəchlə Azərbaycan dövlətçiliyini qorumadan ibarətdir. O, çıxışlarının birində deyirdi: “Bizim gördüyümüz işlər, apardığımız iqtisadi islahatlar, dövlət quruculuğu prosesi, təhsil və başqa sahələrdə həyata keçirdiyimiz islahatların hamısı Azərbaycan dövlətini daha da yüksəltməyə yönəlmişdir. [43, s. 143]

Azərbaycan və azərbaycançılıq ideologiyası xalqın tarixinin obyektiv izahına xidmət edir. Tarixi inkişafın gedişi prosesində öz təsdiqini tapa bilməyən ideologiya demokratik cəmiyyətin strukturu üçün əsas ola bilməz. O, eyni zamanda xalqı irəliyə, doğru, inkişafa aparan dövlət siyasəti üçün də nəzəri mənbə ola bilməz. Demokratik cəmiyyət yalnız qanunlara əsaslanan bir elitanın mənafe-lərinə deyil, cəmiyyətin bütün üzvlərinin mənafeyi üçün obyektiv şəkildə təsbit olunmuş Konstitusiyaya təbə olan cəmiyyətdir. Yalnız millətin özünüdərkinə görə, özünə qayıdışa imkan verən demokratiya milli dəyərləri cəmiyyətin

yeni aspektdə formalaşmasına şamil edə bilər. Bu mühüm strateji məqsədi aydın görən Ulu öndər deyirdi ki, ... “gərək biz hamımız birlikdə çalışaq ki, Müstəqil Azərbaycan dövləti, onun daxili siyasəti, Azərbaycanda gedən demokratik proseslər, iqtisadi islahatlar, Azərbaycanda həyata keçirilən hüquqi islahatlar, insan hüquqlarının təmin olunması, Azərbaycanda hüquqi, demokratik dünyəvi dövlətin yaranması və inkişaf etməsi bütün dünyaya çatsın və tanınsın”. [43, s. 149]

Hər bir ideya və ideologiya insanların böyük qisminin müəyyən fikrə qarşı olan inam və etiqadını əks etdirir. Bu cür olmadıqda ideologiya yalnız gəlişi gözəl olan söz yığımından başqa bir şey ola bilməz. Azərbaycançılıq ideyası da Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və millətlərin, etnosların və etnik birliklərin hamısının düşüncəsini, ruhunu, təfəkkürünü məşğul etməlidir. Ümumiyyətlə, öz millətini sevməyən insan başqa millətləri də sevmə bilməz. Mənsüb olduğu millətə hörmət hissi-millətsevərlik hər bir vətəndaşa məxsus olan ali mənəvi keyfiyyətdir.

Fərdi marağın kollektiv mənafeyə, fərdi düşüncənin isə kollektiv düşüncəyə təbə etdirilməsi heç vaxt yaxşı nəticə vermir. Öz tarixinin 70 ildən çox bir vaxtını bu cür ideoloji sistemdə yaşayan xalqımız bunun acısını artıq çəkmişdir.

Müasir dünyada Yer üzündə dörd minə yaxın xalq, millət və etnik birliklər mövcud olsa da, onlardan yalnız iki yüzünün müstəqil dövləti mövcuddur. Bu dövlətlərdən hər birinin meydana gəlməsi, formalaşması və mövcudluğu çox uzun sürən bir prosesin nəticəsidir. Azərbaycan xalqının qurduğu, yaratdığı dövlət də xalqın arzu, istək və məfkurə-

sini əks etdirir. Mütərəqqi ideologiya zümrəyə və qrupa deyil, xalqa, millətə, ölkəyə və cəmiyyətə xidmət edir. Bu mənada, azərbaycançılıq ideologiyası sinfi mənafeyə xidmət edən inqilabi ideologiya yox, demokratik cəmiyyət ideologiyasıdır. "İstiqlalın tarixi, tarixi həqiqətin dərkindən, azadlığın tarixən mənimsənilməsindən başlanır. Azərbaycançılıq istiqlal nəzəriyyəsidir. [29, s. 18]

Mən tamamilə əminəm ki, Azərbaycan xalqı ulu öndərin zəngin ideya irsinə arxalanaraq bundan sonra da sosial-iqtisadi, siyasi-mənəvi sahələrdə, beynəlxalq aləmdə böyük uğurlar qazanacaqdır. Heydər Əliyev irsinin strateji proqramı əsasında görülən işlərə rəhbərlik missiyası hazırda güvənli əllərdədir.

İctimai-siyasi həyatımızın bütün sahələrində azadlıq və məsuliyyət məfhumlarının arasındakı dərin əlaqəni gözəl başa düşən ulu öndərimizin əvəzsiz xidmətləri danılmazdır. Azad yaşayan, azad dolanan insanların həyatında sosial zaman anlayışı tarixi dəyişikliklərin ölçüsüdür.

Sosial zamanın və məkanın gələcəyə doğru inkişaf istiqaməti tarixi prosesdə görkəmli şəxsiyyətlərin rolunu zəruri edir. Cəmiyyətin yüksək xətt üzrə inkişafı, eləcə də keçid mərhələsində tarixi hadisələrin mürəkkəbliyi və ziddiyyətli xarakteri bu şəxsiyyətlərin aparıcı və həlledici rolunu ön plana çəkir, onların keçdiyi və müəyyənləşdirdiyi yola bir daha nəzər salmağa böyük ehtiyac olduğunu göstərir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müqəddəs ideallarının artıq reallığa çevrilməsi prosesini izlədikcə respublikamızın gələcək inkişafı üçün əsaslı proqram hazırlanmışdır. Heydər Əliyev şəxsiyyəti və onun ömrü siyasi-

mənəvi tariximizdə elə uca bir zirvədir ki, biz o zirvənin əzəmətinə gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün əlimizdən gələni əsirgəməməli, bu "zəngin irsi" daim öyrənməli və öyrətməliyik.

Qədim Çin filosofu Konfutsi yazırdı: "Xalqı ləyaqətlə idarə et, onda adamlar sənə hörmət bəsləyəcəklər, xalqa xeyirxahlıqla yanaş, onda adamlar ürəklə işləyəcəklər, yaxşılıqları yüksəlt və savad öyrət, onda adamlar sənə inanacaqlar. Bu baxımdan, H.Əliyevin öz xalqına həsr olunmuş mübariz həyat yolunun elmi əsaslarla daha hərtərəfli öyrənilməsi, bu nadir şəxsiyyətin həyatının ayrı-ayrı dövr və məqamlarının bütünlüklə işıqlandırılması üçün geniş tədqiqatlar aparılır. Əbəs yerə deyil ki, bu böyük şəxsiyyəti "zamanı qabaqlayan dahi" adlandırırlar.

Heydər Əliyevin mənəvi və nəzəri irsinin əhatə dairəsi genişdir, vüsətlidir. Bu nəzəri irs müstəqillik dövründə intibahın başlanğıc günündən tərəqqinin yüksəliş dövrünə kimi daim izlənilmiş və bundan istifadə edilmişdir. Biz Heydər Əliyevin nəzəri irsində onun "xilaskarlıq missiyasının özünəməxsus yolunu, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıcısı kimi milli-mənəvi dəyərlərin inkişaf dialektikasına bələdliyini, Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişinin əsasını təşkil edən neft strategiyasında rolunu, zamanəmizin böyük maarifçisi kimi dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə carçısı, Naxçıvan Dövlət Universitetinin təsisçisi, ordu quruculuğu, Azərbaycanda olimpiya hərəkatının təməlçisi kimi" böyük xidmətlərini öyrənirik. Nəhayət, biz Heydər Əliyevi "millətin xilaskarı və dayacağı kimi görkəmli alim, fəzilətin və müdrikliyin mücəssəməsi kimi" də tanıyıraq və

sabaha daha böyük ümid və ilhamla baxan İlham Əliyevin şəxsində ümummilli lider haqqında yazılmış dəyərli salnamənin bundan sonra da qorunub yayılması, inkişaf etdirilməsi yeni-yeni xatirələr, yeni-yeni bədii misralar, elmi-publisistik məqalələr və əsərlərin yazılıb çap etdirilməsi ilə çiçəklənən Azərbaycanımızın yüksəlişinin təmin olunmasına çalışmalıyıq.

Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətinin mənasını yalnız və yalnız Azərbaycanın tərəqqisini təmin etməkdə, Azərbaycan xalqının mədəni, mənəvi və intellektual yüksəlişinə nail olmaqda görürdü. Siyasi fəaliyyətinin bütün dairəsində sosial ədalət prinsipinə sadıq olan Heydər Əliyev bu prinsipin reallaşması yollarını göstərmiş, onun realizə olunmasının obyektiv və subyektiv amillərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu baxımdan, elm, mədəniyyət və incəsənət məsələləri Heydər Əliyev siyasətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Eyni zamanda, sosial ədalət prinsiplərinin və mənəvi tərbiyə məsələlərinin aliliyinin təmin olunmasına səy göstərən Heydər Əliyev birinci növbədə cəmiyyətin tərəqqisinin vacibliyini vurğulayır, ictimai elmlərin, mədəniyyət və incəsənətin imkanlarından səmərəli istifadə olunmasının vacibliyini təsdiqləyirdi. Ön sözdə qeyd etdiyim kimi, hələ müstəqilliyə yenicə nail olmuş Azərbaycanın təhsil sistemə əl gəzdirilərkən prezident Elçibəyin zamanında 26 deputatın qərarı ilə (1 səs çoxluğu) türk dili qəbul edilmişdi və bu adda dərsliklər çap etdirilmişdi. Bu ölkə əhalisinin bir qismini həm çaşdırmış, həm də narazı salmışdı. Çünki Sovet dövründən bizə bəlli olan Heydər Əliyevin “Qoy ədalət zəfər çalsın” rubrikası ilə “Pravda”, “Kommunist” və digər

mətbuat orqanlarında gedən tənqidi fikirlər cəmiyyət daxilində gizli proses kimi vüsət alan rüşvətxorluq, əliəyrilik, proteksiya, idarələrdə işçilərə qarşı bürokrat münasibətlərə və s. ədalətsizliklərə qarşı idi. O, həm də bunlara qarşı mübarizəni tək bir nəfərin yox, hamının ümumi işi olduğunu qeyd edirdi.

1993-cü ilin iyunundan ölkəmizin xaotik vəziyyətdən çıxmasının təşəbbüskarı kimi, xalqımızın xilasını üçün özünü təhlükəyə atan ulu öndərimizin atdığı addımlar artıq birinci dəfə deyildi. Təhsil sistemində yenidən baxış keçirilərək H.Əliyev özünün müdrik siyasəti sayəsində sübut etdi ki, ana dili dərsliklərinin üstündə böyük azəri türk xalqı ilə birlikdə milli azlıqlarla etnik qrupların da daxil olduğu xalqları ehtiva edən, sovet dövründəki kimi, müstəqillikdə də “Azərbaycan dili” yazılmalıdır. Bu, çox düzgün bir qərar idi. Osmanlı türk qardaşlarından azacıq fərqimizi nəzərə cərpdirən bir əlamət - “simptom” idi. Həm də Türkiyənin özündə belə bizi “azəri türkləri” azəri qardaşları adlandırdıqları bir yerdə, “azərbaycanlı” kimi formalaşmağımız çox yaxşıdır.

Heydər Əliyevin siyasət fəlsəfəsinin zəngin potensialı əsl siyasətçi yetirməyə layiq milli dəyərdir. Biz bu gün cəmiyyətimizin siyasi mədəniyyətini artırmaq istəyiriksə, tolerantlıq mədəniyyətini başlıca dünyagörüşü fenomeni kimi dərk etməli, onu ictimai şüurumuzun ayrılmaz komponentinə çevirməliyik. Dahi Platon nəsilərə belə bir müdrik miras qoymuşdur: “Müdrik adama qanun lazım deyildir, çünki onun zəkası vardır”.

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin təməlini qoymaqla müqəddəs bir missiyanı gerçəkləşdirdi: milliliklə dövlətçiliyi bir-birinə qovuşdurdu; onların sarsılmaz vəhdətini təmin etdi. Beləliklə, dünyadakı xalqımızın arzusunda olduğu ideal, Azərbaycan adlı məkanda reallaşdı.

Bələdiyyə orqanlarının yaradılmasına qədər H.Əliyev demək olar ki, bütün fəaliyyəti boyu azacıq maaşla kifayətlənən xalqının müvəqqəti maddi, sosial çətinliklərinin şahidi kimi dərk edirdi ki, xalqa bəzi şeylərdə güzəştə getmək vacibdir. Heç bir cəmiyyət sosial çətinliklərsiz ötməyib. Kommunal enerji [qaz, elektrik] və suya çəkilən xərclərin ödənilməsində bəzi güzəştlərə getməkdə ulu öndərimiz çox ısrarlı idi. Bütün sahələrdə gedən işlərin icrasında o, sosial ədalət prinsiplərindən çıxış edir, ümumbəşəri və milli-mənəvi dəyərlərin ahəngdar sintezinə nail olmaq istiqamətində möhtəşəm addımlar atırdı. Sovetlər dönəmində məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən milli-mənəvi köklərdən uzaqlaşma siyasətinin, yadlaşma prosesinin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün vəzifələr müəyyənləşdirirdi.

Heydər Əliyev cəmiyyətin hər hansı bir üzvünün ən zəruri sosial-iqtisadi maraqlarının həyata keçirilməsini təmin edən, o cümlədən şəxsiyyətin inkişafını və həyat səviyyəsini normal qurmaq üçün təkrar istehsalla məşğul olmağı ön plana çəkir. O, lazım gələn ictimai və hüquqi zəmanətlərin məcmusunu özündə ehtiva edən sosial fondun yaradılmasını, əhalinin sosial probleminin həllini reallaşdırmağı vacib hesab edir, iş günü saatlarının azalması, əmək haqqının minimum səviyyəsinin təyin olunması və artırılması, sosial

müavinətlərin və başqa sosial ödənişlərin miqdarının çoxalması və ödənilməsində həmkarlar ittifaqı və başqa ictimai təşkilatların rolunu da xüsusi qeyd edirdi. Onun sosial proqramında təsbit olunmuş müddəalar yalnız sosial ədalət prinsipinə əsaslandığı üçün burada iş görmək istəyən təşkilatlar son dərəcə ehtiyatla hərəkət edir, sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan qruplara qocalar, əlillər, çoxuşaqlı və gənc ailələr, tək analar, azgəlirli işçilərə üstünlük verir və onların təminatı ilə birinci növbədə məşğul olmağı zəruri bilirlər.

“Görkəmli insanların həyatı” [Жизнь замечательных людей] seriyasında nəşr edilən kitaba, xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin adının düşməsi bu dahi şəxsiyyətin mübahisəsiz haqqıdır. Bu kitab əslində tarixi-xronoloji, bədii əsər kimi dəyərləndirilə bilər. Kitabda ulu öndərin ailə üzvləri və şəxsən özünün müxtəlif məqamlarda çəkilməmiş şəkillərinin verilməsi də əsərə bir oxunaqlıq, maraq verir.

Tarixin yaddaşını vərəqlədikcə aydın olur ki, Azərbaycan kimi təbii sərvətlərlə zəngin olan bir ölkənin kənd təsərrüfatı 1968-ci ilin iyul ayına qədər çox acınacaqlı vəziyyətdə idi. O zaman Azərbaycan keçmiş ittifaqda xammal bazası kimi tanınırdı. Məhz həmin tarixdən başlayaraq Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bəzi rəqəmləri misal gətirməklə Heydər Əliyevin torpağa necə bağlı olduğunu, kənd təsərrüfatını necə inkişaf etdirdiyini göstərmək olar. 1969-cu ildə üzüm istehsalı 272 min tondan 1980-ci ildə 1 milyon 481 min tona, pambıq istehsalı 1970-ci ildəki 335, 6 min tondan artaraq 1980-ci ildə 831, 2 min tona yüksəldi. Bağçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik, çayçılıq və sitrus meyvə-

lərinin istehsalı, eyni zamanda kənd təsərrüfatı yüksəliş yoluna qədəm qoydu. Ümummilli liderimizin ölkəyə rəhbərliyi dövründə kənd təsərrüfatında meliorasiyanın, suvarma sisteminin böyük şəbəkəsi yaradıldı. Əsrlərlə susuzluqdan cədar-cadar olmuş torpaqlara həyat verildi. Daim xalqı ilə yaşayıb nəfəs alan dahi öndər, ölməz şəxsiyyət bu yolda öz ömrünü şam kimi əritmişdi. Məşhur kəlamı – “Mən həmişə fəxr elmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” onun həyatının meyarı, ölçü vahidi idi. Bu kəlam indi Azərbaycanda milyonlarla insanın, Azərbaycan vətəndaşının bütün qəlbinin səsi ilə duyduğu sanki bir məhəbbət təranəsidir. Bu təranənin cazibəsi Azərbaycanın bütün bölgələrində yaşayanların sosial-siyasi həyatında əks-səda oyatmaqla çox dərin mənə kəsb etməkdədir.

2.2. Heydər Əliyevin ideya irsi kontekstində multi-kulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu problemi

Xalqımızın çoxəsrlik mübarizə və qəhrəmanlıqla dolu şərəfli tarixində öz qüdrəti, əzəməti ilə nəzərə çarpan Midiya, Albaniya, Atropatena, Atabəylər, Səfəvilər kimi güclü, mədəni dövlətlərdən törənmiş Azərbaycan öz sərvəti ilə həmişə mənfur niyyətli düşmən dövlətlərin, düşmən qövmlərin basqınına, işğalına məruz qalmışdır. Azərbaycanda sonuncu dəfə hakimiyyətə “sovetlər adı ilə yiyələnən bir rejim siyasi fikrin azad inkişafına imkan verməmişdir. Heydər Əliyev prezident olub Azərbaycana başçılıq etdiyi

illərdə mümkün qədər azad olmaq, xalqı da müstəqilliyə alışdırmaq kursunu nümayiş etdirmişdir. 1918-1920-ci illərdə cəmi 20 ay yaşayan müstəqil cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycan 70 il sovetlər rejiminin tərkibində fəaliyyət göstərdi. Azərbaycan xalqı istiqlalının itirilməsi ilə heç cür barışa bilməmişdir. Onun rəsmi dövlət dilinin, dininin, adət-ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərinin məhv olması kimi böyük təhlükə qarşısında qalması dözümsüz idi. Erməni faşistləri və onların havadarları Azərbaycan torpaqlarının bütövlüyünə qarşı açıq bir mübarizəyə keçmişdilər.

Demokratik müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərqərar olması xalqımızın həm iqtisadi, həm də mənəvi qələbəsi olmuşdur. Bu gün Azərbaycan təhsili, mədəniyyəti, ümumiyyətlə iqtisadi, sosial, mədəni, mənəvi və siyasi həyatının bütün sahələri ilə dünya sivilizasiyasına tam cavab verən bir səviyyədədir. Bu real səviyyəni soykökə qayıdış, millətlərimizin özünü dərk etməsi, xalqımızın və dövlətimizin sivil bəşəriyyətin birgə yaşayış qaydalarını mənimsəmək prosesi kimi başa düşmək lazımdır.

Bu gün Azərbaycan dövlətçiliyi öz milli-mənəvi qaynaqlarından qidalanaraq Heydər Əliyevin qoyduğu ənənə, qayğı və diqqət sayəsində daha möhtəşəm bir dövrünü yaşayır. Müstəqillik dövründə tarixi şəxsiyyətlərimizin, milli mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndələrinin, habelə ayrı-ayrı milli bayramların və tarixi günlərin qeyd edilməsi ilə bağlı tədbirlər dövlət başçısı İlham Əliyevin imzaladığı fərman və sərəncamlarla keçirilir.

Ulu öndərin ideya irsi o qədər zəngindir ki, ondan tək-cə bir məsələnin qoyuluşu, tədqiqi və həlli ilə işin başa

çatmasını yetərli hesab etmək olmaz. Bu ideya irsində saysız-hesabsız məsələlər o qədər çoxdur ki, onların bir qismi həllini demək olar ki tapmamışdır. Lakin Ulu öndərin tövsiyyəsi siyasi varislərinə vəsiyyətində yarımçıq qalmış bir çox problemlərin yenidən qaldırılması və xalqımızın mənəvi birliyinin Azərbaycan ideyasında cəmləşdirilməsi ən önəmli vəzifə və mənəvi borc kimi hər bir vətəndaşın, alimin, ziyalının bir nömrəli işi olaraq dəyərləndirilməlidir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri ilə bağlı görüşlərinin sistemli halda tədqiqata cəlb edilərək şərh, müasirlik prizmasından yanaşb onları konseptual aspektlər kontekstindən təhlil etməyin və ümumiləşdirilmələr aparmaqla müəyyən qənaətlərə gəlməyin vaxtından səmərəli istifadə etmək vacibdir.

Hər bir milli respublikanın suverenliyi və müstəqilliyinə xas inkişaf etmək tərzləri, formaları olduğu kimi, Azərbaycanın da suveren müstəqil dövlət kimi inkişaf edib möhkəmlənməsinin hüquqi əsasları vardır. Azərbaycan milli mədəniyyətinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsinə daha çox önəm verən Ulu öndər bu mədəniyyətin özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasını ilk növbədə xalqın ənənələrini, mərasim və adətlərini, mənəvi dəyərlərini dirçəltmək və eyni zamanda xarici ölkələrlə mədəni əməkdaşlığı genişləndirməklə bədii və qarşılıqlı yaradıcılıq ənənələrinin bir daha möhkəmləndirilməsi kimi başa düşürdü.

Ümumiyyətlə, ulu öndər Heydər Əliyevin ideoloji irsində cəmləşən bütün problemlərin öyrənilməsi ilə yanaşı, azərbaycançılıq ideyasına, onun xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən qaynaqlanıb siyasi ədəbiyyata, mənbəşü-

naslığa sərbəst fikirlər, zəngin müddəalar bəxş etməsi dövlətimizin həmişə olduğu kimi yenə də diqqətində duran və tam həlli üçün yekdilliklə çalışmağımızı tələb edən bir hüquqi sənəddir. Heydər Əliyevin 90 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransda deyilir: "Milli özünüdərk, milli həyat, siyasi qloballaşmanın əsas problemlərindəndir. İnteqrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir zamanda milli-mənəvi, əxlaqi və tərbiyəvi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı və marağın artması, qloballaşmanın ziddiyyətli gedişatından doğan bir zərurət kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etmişdir. Buna görə də biz milli-mənəvi dəyərləri aşınmalardan qorumaq, milli mədəniyyətimizi, millətin qloballaşmadan özünü müdafiə vasitəsinə çevirməliyik. Yalnız birgə səmərəli fəaliyyət nəticəsində mədəniyyətdə milli özünəməxsusluğu, milli-mədəni dəyərləri qorumaq və mühafizə etmək mümkündür". (20, s. 309)

Azərbaycan xalqının tarixindən süzülüb gələn həyatı problemlərinə, milli taleyüklü məsələlərinə prinsipə sosial-siyasi və fəlsəfi-ideoloji yanaşmanın əsası qoyulur. Xalqımızın tarixində Heydər Əliyevin ən böyük xidmətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, özünün uzaqgörən müdrik siyasəti və gərgin fəaliyyəti ilə müstəqil dövlətçiliyimizin strateji kursu, prioritet istiqamətləri, sosial-siyasi, mənəvi-mədəni amilləri ilə yanaşı, onun mötəbər ideoloji təminatının əsaslarını da müəyyənləşdirmişdir. Məğzini azərbaycançılıq ideyası təşkil edən çağdaş milli ideologiyanın formalaşması, təşəkkülü məhz müasir Azərbaycan dövlətinin memarı və yaradıcısı, ümummilli lider Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Elmi tədqiqatlarda əsaslı deyilir

ki, "heç bir siyasi lider... dövlət quruculuğu və idarəçiliyi ilə yanaşı milli ideologiyanın əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə yeni mükəmməl elmi konsepsiyanın yaradılması və onun həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev qədər şəxsi əzmkarlıq göstərməmişdir". (6,83-84)

AXC-dən sonrakı 70 illik totalitar sovetlər rejimində marksizm-leninizm ideologiyası, proletar beynəlmiləçiliyi prinsipləri şüurlara hakim kəsildikcə milli kökümüzdən, milli məfkurəmizdən, mənəvi dəyərlərimizdən uzaqlaşdırılmaq, keçmişimizi, tariximizi unutdurmaq səyləri da güclənirdi. Fəlsəfə, ədəbiyyat, incəsənət bir növ siyasi don geymək məcburiyyətində qaldı. Bu o dövrün stereotiplərinin, ideologiyasının nəticəsi, tariximizin reallığı idi. Bütün bunları dərinliyi və vətən təəssübkeşliyi ilə təhlil edərək Heydər Əliyev 1993-cü ilin sentyabrın 21-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşündəki çıxışında qeyd etmişdir: "Hər bir sistemin ideologiyası olmalıdır. Məsələn, o zaman tarixçilər bir şəxsin fəlsəfi görüşlərini araşdırarkən, bir əsər yazarkən çalışırdılar ki, bunu marksizm-leninizm ideologiyasına uyğunlaşdırsınlar. Həmçinin bir səbəb tapsınlar ki, guya Nizami Gəncəvi də marksist-leninçi olmaq istəyirmiş. Axı bu belə deyildir. Düzdür, məsələn, əgər axtarıb tapmasaydılar və layiqincə göstərə bilsəydilər ki, dünyanın böyük filosofu Höte özünün bəzi fəlsəfi müddəalarını Nizami Gəncəvinin fəlsəfi fikirləri əsasında izah etmişdir - bu isə tarixi həqiqətdir - əgər bunu sübut etsəydilər, əlbəttə ki, obyektivlik olardı... Bu, o zamankı quruluşumuzun, dövrün ümumi bəlaları idi". (28, s.155) Belə ictimai bəlalardan qurtulmaq üçün isə ilk

növbədə həyata yeni milli ideoloji baxış tələb olunurdu. Azərbaycançılıq milli ideya axtarırlarının tarixi-məntiqi nəticəsi idi ki, burada da Heydər Əliyevin xidmətləri olduqca önəmli və misilsizdir.

Azərbaycan, azərbaycanlı milli ideyası ideologiyaya çevrilmə prosesində tarixi inkişaf baxımından ilkin maarifçilik - vətənçilik mərhələsindən başqa, həm islamçılıq - ümmətçilik, həm də turançılıq-türkçülük kimi mərhələləri yaşamış XX əsrin əvvəllərindən etibarən cərəyana çevrilmiş, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin meydana gəlməsi üçün ideoloji zəmin hazırlamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması türkçülük, islamçılıq və müasirlik kimi təməl ideoloji prinsiplərə söykənən milli istiqlal məfkurəsinin, azərbaycançılıq ideyasının ilkin tarixi təəcəssümü oldu. Göründüyü kimi, azərbaycançılıq qayəsinin siyasət meydanına gətirilməsinin dərin tarixi kökləri vardır. Lakin azərbaycançılıq ideyasının milli məfkurəyə çevrilməsi, onun siyasi proqrama daxil edilməsi və bu yönündə də milli ideologiyanın siyasi təməlinin formalaşdırılması, bitkin nəzəri sisteminin yaradılması, başlıca prinsip və müddəalarının müəyyənləşdirilməsi məhz Heydər Əliyevin böyük amalı ilə bağlıdır. Tarixin təcrübəsindən bəlli olduğu kimi, hər bir xalqın azadlıq hissi, müstəqilliyə meyli onun özünüdərk etməsi prosesində qərarlaşır, həqiqi mənə və aydın yönüm kəsb edir. Həmin posesin zəruri tələblərindən biri də məhz milli ideologiyanın yaradılması problemidir. Millətin mənafeyini, istək və arzularını ifadə edən ideyalar sistemi milli ideologiyanın yaranması obyektiv tarixi hadisə olub, ilk növbədə milli-azadlıq hərəkatı ilə bağlıdır, onun üzərində

yüksəlir və ona şüurlu nəzəri istiqamət verməyə xidmət edir. Azərbaycanda milli ideologiyanın yaranması təbii ki, uzunmüddətli tarixi prosesin daxili məntiqi nəticəsi və ifadəsi olaraq ulu öndər Heydər Əliyevin istiqlal görüşlərinin tərkib hissəsidir. "Gələcək haqqında elm" mənasında yayılan "Futurologiya" terminini 1943-cü ildə elmə gətirən alman alimi O.Flehteym olmuşdur. Bu mənada Azərbaycan xalqının gələcəyinin fəlsəfəsini özündə ehtiva edən azərbaycançılıq ideyasının bərqərar olmasında Heydər Əliyevin bir futuroloq-alim səviyyəsini keçməsinə şəkk-şübhə ola bilməz. Burada ulu öndərin təmsalında uzaqgörən müdrik şəxsiyyətin rolu mühüm amildir.

Heydər Əliyevin ideoloqu olduğu müasir Azərbaycan milli ideologiyası bilavasitə keçən əsrin sonunda Azərbaycanda yaranmış ictimai-siyasi mühitdən qaynaqlanmışdır. Bu ideologiyanın əsas qayəsi isə Azərbaycanın milli müstəqilliyinin əbədi olmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə tarixi qayıdışı ilə ölkədə milli qurtuluşun, müstəqil milli-demokratik dövlət quruculuğunun həlledici mərhələsi başlanır. Onun müəllifliyi sayəsində hazırlanmış Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 1995-ci ildə ümumxalq referendumu qəbul edilməklə mühüm rol oynadı.

Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik, milli müstəqillik, milli dövlətçilik, müasir Azərbaycan milli ideologiyasının əsasını təşkil edən başlıca ideyalardır. Məsələnin dərin mahiyyətinə gəlincə isə bu ideologiya konkret olaraq azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Belə ki, azad və müstəqil

Azərbaycan ideali şüurlu daşıyıcısı olduğumuz çağdaş milli ideologiyamızın ruhunu, məğzini təşkil edir. Həmişə azərbaycanlı olmağı ilə fəxr edən ulu öndərin dövlətçilik fəaliyyətində dərin ictimai-siyasi məna daşıyan və politnik tərkibli ölkəmiz üçün xüsusilə önəmli olan azərbaycançılıq başlıca leytmotiv olmuşdur. Ümummilliləşən lider milli ideologiyanın təməl prinsiplərini təkcə müəyyən etməmiş, həm də bu prinsiplərin siyasi-fəlsəfi mənasını da tam dərinliyi ilə açıqlamışdır. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının VI ildönümü münasibətilə keçirilən mərasimdə Ulu öndər demişdir: "Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi milli ideologiyası, Yeni Azərbaycan Partiyasının məramnaməsində öz əksini tapıbdir. Bizim həm xarici siyasətdə, həm də daxili siyasətdə, həm ictimai-siyasi sahədə, həm sosial-iqtisadi sahədə gördüyümüz işlər həmin milli ideologiyanın üzərində qurulur. Bu milli ideologiya nədən ibarətdir?

Birincisi, dövlətçilik. Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməkdir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır". (48, s.3)

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsində milli ideologiya, vətəndaşlıq borcları ilə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi əsasında soykökünə bağlılıq, milli özünüdərk, milli özünüdərk kimi ən ümdə məsələləri də özündə vəhdət halında ehtiva edir. Məhz bu baxımdan da ulu öndər müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə milli ideologiyada azərbay-

cançılıq ideyasının əhəmiyyətini xüsusilə önə çəkmiş, ona elə böyük dəyər vermişdir ki, bunun da, əlbəttə, olduqca dərin milli taleyüklü mənası vardır. Bu münasibətlə akademik R.Ə.Mehdiyev yazır: "Müstəqilliyin qəti qələbəsi, suverenliyin həlledici təntənəsi, milli inkişafın qüdrətli amili hamılıqla uca tutulan azərbaycançılıq ideyasının ümummilli miqyasda şəriksiz hakim mövqe qazanması ilə əlaqədardır. Ona görə də dövlətimizin başçısı bu gün qarşımızda duran və gələcəkdə meydana çıxı bilən bütün problemlərin uğurla həlli üçün azərbaycançılıq ideologiyasının onun bütün atributları ilə birlikdə möhkəm mənimsənilməsini zəruri şərt hesab edir". (56, 380-381)

Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən də Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasının nəinki milli məfkurəyə çevrilməsinin əsasını qoymuş, habelə dünya azərbaycanlılarının bu məfkurə ətrafında birləşməsinin də başlıca ideoloji-nəzəri müddəalarını formalaşdırmış, bu birliyin siyasi təşkilati əsaslarının yaranmasına və möhkəmlənməsinə nail olmuşdur.

2001-ci ilin noyabrında ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Bakıda Dünya azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi azərbaycançılıq ideologiyasının qərarlaşması yolunda mühüm addım oldu. Həmin tarixi qurultayda söylədiyi proqramlı nitqində ulu öndər demişdir: "...Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi

dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafını təmin etmək deməkdir". (51)

XXI əsr multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu üzrə bütün dünya mədəniyyətlərin: istər milli, istərsə də bəşəri mədəniyyətlərin toplusu, birliyi və onların daşıyıcılarının bir araya gələ bilməyin zamanı, həm də deyure siyasəti və sosial-siyasi proseslərə yanaşma fəlsəfəsinin metodu kimi dərk olunan, yüksək mədəni səviyyəni özündə ehtiva edən bir əsr kimi qiymətləndirmək olar. Müasir dövrdə fəal surətdə inkişaf edən informasiya mədəniyyəti, qlobal-informasiya mədəniyyəti ilə müxtəlif millətlərin milli mədəniyyətləri arasında dinamik tarazlıq, ahəngdar uyğunluq ideyasını ön plana çəkərək bütün beynəlxalq təşkilatların fəal surətdə həyata keçirdiyi multikulturalizm siyasətinin nəzəri əsası kimi çıxış edir. Aydındır ki, YUNESKO multikulturalizm siyasətinin nəzəri aspektlərinin hazırlanması ilə ciddi məşğul olur. YUNESKO 2005-ci il oktyabrın 20-də Parisdə "Mədəni özüniifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında" konvensiya qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 2009-cu il noyabrın 26-da Konvensiyaya qoşulmaq barədə qanun qəbul etmiş və həmin qanun prezident İlham Əliyev tərəfindən imzalanmışdır. Konvensiyada 9 bənd I maddədən ibarət istiqamətlər mövcuddur. Bu istiqamətlər içərisində mədəniyyətlərarası hörmət və sülh mədəniyyəti naminə dünyada geniş və tarazlı mədəni mübadiləni təmin etmək üçün mədəniyyətlərarası dialoqu təşviq etmək və xalqlar arasında mənəvi körpülərin qurulması ruhunda mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrini

inkışaf etdirmək məqsədilə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı fəaliyyəti dəstəkləmək müxtəlif mədəniyyətlərin çiçəklənməsi, onların biri-birinə qarşılıqlı təsiri üçün şərait yaradır, etnik dirçəliş proseslərini sürətləndirir, etnomədəni dəyərlərə marağı artırır. Multikulturalizm siyasətini müasir dünyada gedən mədəni və etnik müxtəliflik təzahürlərinə qarşı işlənilmiş proqram sənədi kimi səciyyələndirmək olar. Çoxmillətli dövlətlərin sosial qanunvericiliyində pluralizm baxışları və prinsiplərinin mövcudluğu mədəniyyətlərarası tolerantlıq ideyalarının cəmiyyətdə yayılması üçün münbit şərait yaradır. Multikulturalizm ictimai tarazlıq və mədəniyyətlərarası tolerantlıq ideologiyası kimi ictimai-siyasi ideologiya səviyyəsinə qalxaraq müasir cəmiyyətdə yaranan sosial, etnomədəni, siyasi problemlərin bütün istiqamətlərini əhatə edir.

Dinamik dəyişən cəmiyyətdə milli dirçəliş demoqrafik, sosial-siyasi amillərlə uyğunluq baxımdan müasir milli dövlətlərin, bütövlükdə beynəlxalq sosial sistemin inkışaf istiqamətlərini müəyyən edir.

Hələ sovet ideologiyasının bərqərar olduğu cəmiyyətin nail ola bilmədiyi bir çox problemləri gözümüzün qarşısına gətirəndə əmin oluruq ki, o vaxtlar da keçmişdən xalq üçün miras qalan, həm də deyildiyi kimi "irticaçı siniflərin mənafeyini, əhval-ruhiyyəsini və baxışlarını əks etdirən bir çox şeylər olmuşdur ki, sovet rejimi onları qəbul edə bilməzdi"... Daha sonra qeyd olunur ki, "əvvəlki – çar Rusiyasının mədəniyyətində din böyük yer tuturdu. Din, onun prinsipləri və tələbləri bütün rəsmi dövlət mədəniyyətinin, yəni hakim dairələr tərəfindən bəyanilən mədəniy-

yətin iliyinə işləmişdir". V.Q.Belinskinin təbirincə deyilsə, "qamçı dayağı və istibdadın qulluq göstərən", "bərabərsizliyin təbliğatçısı, hakimiyyətin yaltağı, insanlar arasında qardaşlığın düşməni və boğucusu olan kilsə xalq maarifindən ta ailə məişəti mədəniyyətinədək mədəniyyətin bütün sahələrini özünə tabe etdirməyə çalışırdı". (19, s.276) Əlbəttə, sovetdən əvvəlki Rusiyanın mədəniyyətini buxovlamış olan hakim din hakim siniflərin mənafeyinə xidmət etməklə bərabər, həm də cəmiyyət içərisində bütün kasıb zümrələr üçün xofa dönmüşdü. Belə olmasaydı Petroqrad zəhmətkeşlərinin iş gününün azaldılması, əmək haqqının artırılması barədə imperatordan acizənə şəkildə xahiş və istəyinə tərəfdar kimi özünü göstərən keşiş Qaponun riyakarlığı gülləbarandan sonra xalqa bəlli olmazdı. Deməli, Rusiyanın dindən yüksək dərəcədə asılı olan hakim mədəniyyətinin ənənələrini Sovet ideologiyası qəbul edə bilməzdi və həmin hakim mədəniyyətin çox xarakterik xüsusiyyətini təşkil edən qadınların kişilərlə qeyri-bərabərliyinə yol verə bilməzdi. Lakin hardasa bu cür düşünməyin özündə də səhvlərin olması təkamülü inkışaf prosesində özünü göstərə bildi və məlum oldu ki, bu nəhəng imperiyanın müəyyən mənada çökməsində mədəniyyətlər içərisində kök salan din amilinin də təsiri olmuşdur. Bu həm də onunla izah edilə bilər ki, 70 il qapalı şəraitdə, dünyadakı proseslərdən təcrid olunmuş bir ölkənin vətəndaşları əvvəl-axır əsil həqiqətləri, bilməli idi və bunları fikir mübadiləsi yolu ilə öyrənməkdə davam etdilər.

Bu gün mədəniyyət siyasəti özəl, fərdi mədəni ənənələrin, mədəni dəyərlərin inkışafına imkan yaratmalıdır. Yalnız etnik xalqların mədəni dəyərlərinə yaxından bələd

olanlar başqa xalqların da mədəni dəyərlərini asanlıqla öyrənmək bacarığına malik oldular.

Azərbaycanda mərhum Heydər Əliyevin müdrik dövlətçilik siyasəti təməlinə meydana gəlmiş multikulturalizm ideyaları onun layiqli davamçısı prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Tədqiqatçı S.Məmmədkerimova Qafqaz müsəlmanları idarəsinin şeyxülislamı Allahşükür Paşazadənin Azərbaycanın dünyada nümunəvi multikulturalizm məkanı kimi tanındığı barədə iddialarından bəhs edir və şeyxin toleranlığın dövlət siyasəti olaraq təməlinin Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri Heydər Əliyevin müdrik dövlətçilik ənənəsi ilə qoyulduğunu bəyan edir. (20, s.207) Hazırda İlham Əliyevin söyləri sayəsində Azərbaycan nümunəvi multikulturalizm məkanı kimi bütün dünyada tanınır. Multikulturalizm prinsiplərinin tətbiqi məsələsində ölkəmizdə sosio-mədəni, etnik, konfessional ziddiyyətlərlə bağlı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycançılıq özünün təməl prinsiplərinə görə akademik Ramiz Mehdiyevin "Yeni siyasət: inkişafa doğru" kitabında göstərdiyi kimi coğrafi məkan baxımından neokonservatizmin milli variantı, onun prinsip və ideyalarının Azərbaycanın konkret şəraitində təcəssümüdür: "Metodoloji prinsip baxımından – ümuminin və xüsusiyyətinin, yəni birincinin və ikincinin nisbəti baxımından azərbaycançılıq ikinci kimi çıxış edir. Azərbaycançılıq və neokonservatizm bir-birini zənginləşdirərək vahid tam kimi çıxış edirlər. Buna görə də, azərbaycançılığın milli ideologiya kimi qəbul edilməsi ölkəmizin sivilizasiyalı dövlətlər sıra-

sına daxil olması, ümumdünya oriyentirləri və meylləri kontekstində daha uğurlu inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır. Neokonservatizm və azərbaycançılıq öz ləyaqətini itirməmiş, xalqın sağlam düşüncəsinə, zəkasına eyni dərəcədə söykənir". (5, s.29)

Universal səciyyəli, milli dəyərlərin və rəşional ənənələrin ehtiva olunduğu və adekvat şəkildə əks edildiyi hər hansı ideologiya, o cümlədən azərbaycançılıq tədqiqatçı Hikmət Babaoğlunun təbirincə desək, "milli gücün keyfiyyət ünsürü kimi dəyərləndirilməlidir. Başqa sözlə, bir milləti və ya xalqı digərindən fərqləndirən, onun mənəvi potensialını ehtiva edən, həmçinin mövcudluğunun mənəvi əsasını təşkil edən milli ideologiya ümummilliyə inkişafı təmin edən keyfiyyət ünsürü kimi səciyyələndirilir". [82, s.99]

Ümummilliyə inkişaf axınında olub, bir millət kimi fəaliyyətini davam etdirməkdə olan azərbaycanlı hər bir vətəndaşın birinci növbədə danışdığı dövlətinin rəşmi ədəbi dili, yadına düşməlidir. Sonra isə bu vətəndaşın məskunlaşdığı məkan, illərlə özündə yaşatdığı və qoruduğu mədəniyyəti, milli adət-ənənələri, dini təəssübkeşliyi, təhsili, başqa millətlərin mədəniyyətlərinə, dininə hörmətlə yanaşmaq hissləri hər an onun gündəlik davranışına təsirini göstərməlidir. Azərbaycançılığın vahid etnos kimi qəbul edilməsi artıq müasir dövrümüzün, yaşadığımız həyatın tələblərindən irəli gələn bir reallıq olduğunu çox dərindən düşünməliyik. Müxtəlif mədəniyyəti özündə ehtiva edən etnosların birgəyaşayış həyat tərzini normal hesab edən tədqiqatçı Rəna Mirzəzadə yazır ki, ... "belə ki, Azərbaycanda yaşayan ləzgi də, avar da, talış da özünü azərbaycanlı

kimi təqdim etsə də, yenə də milli azlıq kimi vətəndaşlıq statusunu özündə saxlayır. Çünki vətəndaşlıq özü mədəni, dini, cinsi, etnik fərqləri özündə ehtiva edən siyasi və hüquqi normadır. Bu baxımdan da bu kimi halların metodoloji yanaşmadan öyrənilməsi də hər millətin, hər etnosun bir vətəndaş kimi hüququna hörmət kəsb edir". (84, s. 17) Hazırda dövlət başçısı İlham Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycanda multikulturalizm və mədəniyyətlərin dialoqu çərçivəsində mədəni müxtəliflik, mədəni özünüifadə, mədəniyyətlərarası hörmət, tarazlı mədəni mübadilə, mədəni özünüifadə müxtəlifliyinə hörmət, xalqlar arasında mənəvi körpülərin qurulması ruhunda mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirmək kimi çox zəruri məsələlər, aktual problemlər dövlət səviyyəsində öz həllini tapmaqdadır.

2005-ci ilin 20-də Parisdə "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında" qəbul edilmiş konvensiyaya qoşulmaq barədə yuxarıda qeyd edildiyi kimi AR Milli Məclisin qərarı ilə konvensiyaya qoşulmaq barədə Qanunun imzalamaqdan ötrü ölkə prezidenti İlham Əliyevə təqdim edilməsini bu sahə ilə bağlı böyük tarixi hadisələrin başlanğıcı adlandırmaq olar.

Bakıda keçirilən din xadimlərinin Dünya Sammiti, habelə Mədəniyyətlərarası Dialoqa dair Bakı forumları Azərbaycan təcrübəsinin beynəlxalq müstəvidə artan əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Bakıda 21 may 2015-ci il tarixdə III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında Prezident İlham Əliyevin nitqi sambalı bir proqram sənədi kimi görülən və görülmək işlərimizin ana xəttinin işıqlandırılmasında, uğurlu inkişafımızın, tərəq-

qimizin dəyərlərini müəyyənləşdirməkdə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İlham Əliyev nitqində xatırladır ki, "dərindən multikulturalizm köklərinə malik ölkə və xalq kimi biz qlobal arenada bu müsbət dəyərlərin təşviqində müvafiq rol oynamağa çalışırıq. Azərbaycan müsəlman dünyasına mənsub olan ölkədir, ancaq eyni zamanda onun Avropa ilə güclü bağlılığı var. Müsəlman dünyasının ilk demokratik respublikası 1918-ci ildə Azərbaycanda yaradılıb və dərhal qadınlara seçki hüququ verilib. Bu da bir sıra Avropa ölkələrindən əvvəl baş tutub. Beləliklə, bizim etnik və mədəni özünəməxsusluğumuz, habelə Avropanın təsiri cəmiyyətimizdə xüsusi ab-hava yaradıb. Əsrlər boyu biz dəyərlərimizi qoruya bilmişik. Biz fərqli siyasi və ictimai şəraitdə yaşamışıq, müxtəlif dövlət və imperiyaların tərkibində olmuşuq. Artıq biz müstəqilik, ancaq bu müsbət meyil davam edir və bu dəyərlərin təşviqi məsələsinə sadıq". [83, s.2-3]

Mədəni müxtəliflik və mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqinin ən vacib elementlərindən biri kimi təhsilə böyük diqqət yetirildiyini bəyan edən İlham Əliyev bu sahədə savadlılığın 100 faizə bərabər olduğunu və "təhsil gələcəyin, inkişafın yoludur" vurğulayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə tərəqqinin təbii sərvətlərlə deyil, təhsil, elm və texnologiyaların inkişafı sayəsində təmin edildiyini diqqətə yönəldir.

2014-cü il sentyabrın 1-də Bakıda keçirilən "Mədəniyyətlərarası dialoq: mədəniyyət və din arasında qarşılıqlı əlaqə" mövzusunda mədəniyyətlərarası dialoqun dini ölçüsü üzrə Avropa Şurasının mübadilə görüşündə Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri öz çıxışında "bütün

dünyada dinlər və mədəniyyətlərarası əməkdaşlığın genişlənməsi öz töhfəsini verəcəkdir" deməklə ölkəmizdə dinlər və etnik qruplar arasında münasibətlərə bir daha aydınlıq gətirmiş və Ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasına uyğun olaraq bu sahənin dövlətçilik siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilməsini bildirmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev hazırda ölkədə dini etiqad azadlığının və multimədəni harmoniyanın təminatçısı və himayəçisidir. Mübadilə görüşündə daha sonra bildirilmişdir ki, mədəniyyətlərin nüvəsini təşkil edən dinlər universal dəyərlər sisteminin başlanğıc nöqtəsi və ilkin formasıdır. Bu baxımdan dinlər arasındakı dialoqu mədəniyyətlərarası dialoqun ilkin mərhələsi və ya onu şərtləndirən əsas amil və ölçüsü kimi qəbul etmək olar. Bu gün Avropa məkanında dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqa nail olmaq, dünyada sülh və əmin-amanlığı bərqərar etmək üçün bütün beynəlxalq təşkilatların nüfuzlu dini mərkəzlərin və ölkələrin səylərinin birləşdirilməsi labüddür. Bu baxımdan Azərbaycan üzərinə düşən mənəvi borcu və şərəfli missiyanı layiqincə yerinə yetirməyə çalışır. Əgər müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan dünyada gedən dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq prosesinin fəal iştirakçısı idisə, indii demək olar ki, bu prosesin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilib. Bakı iki ildən bir Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumuna, Dünya Dini Liderlərinin Sammitinə və bununla bağlı çoxsaylı beynəlxalq səviyyəli tədbirlərə ev sahibliyi edir. Təsədüfi deyil ki, dünyada analoqu olmayan Beynəlxalq Multikultu-

ralizm Mərkəzi Bakıda yerləşib. Mübadilə görüşündə mədəniyyətlərarası dialoqun mühüm şərtlərindən biri etnik separatizm və dini radikalizm nəticəsində meydana çıxmış münaqişələrin həll edilməsi, eləcə də regionda və dünyada sülh və əmin-amanlığın tam bərqərar olmasıdır. Bu baxımdan Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti yalnız Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin digərinə təcavüzü kimi deyil, eyni zamanda böyük bir regionda mədəniyyətlərarası dialoqa, demokratik Avropa dəyərlərinə, ümumbəşəri prinsiplərə, habelə sülh və təhlükəsizliyə ciddi təhdid kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda tarix boyu bütün xalqları və dinlərin nümayəndələrini həmişə dostluq münasibətləri birləşdirib. Ayrı-ayrı etiqad və inanclara malik insanların yüz illərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamasında, etnik-mədəni müxtəlifliyin günümüzədək qorunub saxlanmasında xalqımıza xas olan mədəni və mənəvi dəyərlər müstəsna rol oynayıb. İndi Azərbaycanın müstəqil ölkə kimi inkişaf etdiyi dövrdə bu dəyərlər sistemi daha da güclənməkdədir.

Ölkəmizdə etnik mədəni müxtəliflik, etnoqrafik rəngarəngliklə seçilən Azərbaycanın ərazisində Azərbaycan türkləri ilə bərabər ləzgilər, talışlar dağ yəhudiləri, kürdlər, tatarlar, malakanlar, inqiloylar, saxarlar, avarlar, xınalıqlılar, buduqlular, qızlar, lahicilər kimi qruplar yaşayırlar. Qeyd olunan etnik qrupların nümayəndələri özlərini azərbaycanlı saysalar da hər bir qrup özünəməxsus fərqli mədəniyyətin elementlərini qoruyub saxlamışlar. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı Heydər Əliyev ölkəmizdə yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların dilinə,

mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, dini etiqadlarına daim diqqətlə yanaşmış, qayğı göstərmişdir.

Azərbaycanın ilk Avropa oyunlarına ev sahibliyi edəcəyi barədə 2012-ci ilin sonunda qəbul edilmiş qərar artıq reallıq olmuş, Avropa Olimpiya Komitəsinin dünyada ilk Avropa oyunlarının müsəlman əhaliyə malik Azərbaycanda keçirilməsi baş tutmuşdur. 6000-dən çox Avropa idmançısının Azərbaycana bir araya gətirilməsi təkcə idman yox, dostluq və tərəfdaşlığın bariz nümunəsini əks etdirən möhtəşəm tədbir kimi yadda qalacaqdır. Avropa idman oyunlarından sonra İslam Həmrəylik Oyunlarının keçiriləcəyi barədə hazırlanmış tədbirlər planı sübut edir ki, nadir hallardan biri kimi ölkədə mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoq, multikulturalizmə aid məsələlərə diqqət daim artacaq və bu sahədə söylər davam etdiriləcəkdir.

2.3. Milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasında ulu öndərin xidmətləri

Politologiyada "siyasi sosiallaşma" adlı bir fəsildə şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasından bəhs edən paragrafı oxuyarkən məlum olur ki, hər hansı bir fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında xüsusi dəyərlər, normalar, davranış qaydaları mühüm rol oynayır. Siyasi cəhətdən sosiallaşmaq deyərkən burada 3 ünsürün müşahidə edildiyini nəzərdə tuturuq. Birincisi, şəxsiyyətin mövcud olan sosial normaları, dəyərləri və mədəniyyəti qəbul etməsidir. İkincisi, şəxsiyyətin öz şanslarını, dəyərlər sistemini, sosial tələbatlarını

formalaşdırmasıdır, üçüncüsü, mənimsənilən dəyərlər və formalaşmış baxışlar, tələbatlar əsasında fərdin ictimai həyata qovuşmasıdır. Sadaladığımız bu sosial normaları və dəyərləri hələ yeniyetməlik çağından fərd kimi dərindən əxz etmiş Heydər Əliyev çox çəkmir ki, cəmiyyətin sosial norma və dəyərləri mənimsəməklə mənəvi zənginləşmə qazanır. O bir sosial fenomen kimi sosial ünsiyyətin və fəaliyyətin müxtəlif növlərində realizə olunan cəmiyyətdəki fərdin gerçəkliyi olur.

Heydər Əliyev fenomenində hər hansı bir şəxsiyyətin formalaşmasında sosial adaptasiya və sosial keyfiyyətlərin formalaşması üçün lazımi norma və dəyərləri sezmək, müşahidə etmək mümkündür. Ümummilli liderin hərəkətləri, davranış mədəniyyəti, çıxışlarındakı jestləri, baxışlarındakı yığın-yığın mənalı əks etdirən istəkləri, arzuları bunu deməyə əsas verir ki, o, başqalarına bənzəməyən son dərəcə fərqli, psixoloji yönümlü sosial keyfiyyətlərə məxsus bir şəxsiyyət olaraq yüksək nüfuz həddini aşıb keçmişdir. Heydər Əliyevin şəxsiyyət kimi yetişib formalaşmasında yaşadığı mühitdə baş verən siyasi proseslərdə iştirakı və hadisələrə dərin maraq göstərməsi, daxili tələbatından irəli gələn siyasi fəaliyyətinin bariz nümunələri kimi diqqəti cəlb edir.

Azad və müstəqil bir ölkənin məsuliyyətini daşımaq və orada əmin-amanlıq, rahatlıq, dincliyi bərpa etmək o qədər də asan deyil. Lakin siyasi həyatın bütün çətinliklərinə, təzadlar proseslərinə bələd olan Ulu Öndərin düzgün mənəviyyət seçimi, müəyyən nəticəyə gəlmək bacarığı, siyasi məsuliyyətə qatlaşıb əxlaqi-hüquqi münasibətdən

baş çıxarması onun bütövlükdə xalqına və ümumən bəşəriyyətə əxlaqi borcunun və hüquq normalarının yerinə yetirilməsi ilə səciyyələnir. O, həyatının çox hissəsini sovet dövründə yaşamış bir çox insanlar kimi cəmiyyətin tərbiyəsindən bəhrələnib təcrübələr toplamış, uzaqgörənliyi ilə hamıdan seçilən güclü bir şəxsiyyət idi. İndi isə yeni demokratik, müstəqil bir dövlətin keçid dövrünün nahamar yollardan ibarət olması onun inadını qıra bilmədi. Əhalinin siyasi proseslərə cəlb olunması nəticəsində müxtəlif təhlükəli maneələr ortaya çıxsada, Ulu Öndər üçün, bu maneələr demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Onun ölkəni xaotik vəziyyətdən qurtarmaq üçün Naxçıvandan Azərbaycan Respublikasının Parlamentinə və ölkəyə rəhbərlik etməsindən ötrü milyonlarla insan ayağa qalxmışdı. Təsadüfi deyil ki, akademik Budaq Budaqov ümummilli liderdəki şəxsiyyət məsuliyyətini onun yaşadığı mühitdə yaranmış sosial-siyasi gərginliyə qarşı mübarizəsinə müncər edirdi. Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi reallığını hiss edən, öz uzaqgörənliyindən, peşəkar dövlətçilik səriştəsi və zəngin həyat təcrübəsindən faydalanaraq xalqın monolit birliyinə arxalanan, vətəni parçalanmaqdan qorumaq üçün vaxt itirmədən qətiyyətli tədbir görən, onu uğurla həyata keçirən Ulu Öndər Azərbaycanda yeganə dövlət başçısı olmuş və millətimizin tarixinə, Böyük tarixi şəxsiyyət kimi daxil olmaq hüququ qazanmışdır". [7, s. 50]

Məsuliyyət ölçüsü və cəmiyyətdəki tələblərin ağırlığı təkcə vəziyyətin ağırlığı ilə müəyyən edilmir. Bu xüsusda insanın ümumi inkişaf səviyyəsi təhsil dərəcəsindən irəli gələn sosioloji bilgilər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rus inqilabçı demokrati yazıçı N.Q.Çernişevski haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, "ağıllı və oxumuş adamdan çox şey tələb etmək lazımdır. Sadə adamların ixtiyarları çatan güzəşti ona da aid etmək yersiz olardı". [7, s. 109] Bu baxımdan cənab Heydər Əliyev fenomenində şəxsiyyətin məsuliyyət nümunəsi milyonlarla insanın fəaliyyət meydanında prioritet bir xüsusiyyət kimi gerçəkləşmişdir. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin məsuliyyət ölçüsü başlıca olaraq onun gördüyü işin, sonsuz fəaliyyətinin, adamların taleyinə təsirinin böyüklüyündən asılılığı özünü təsdiqləmişdir.

Fransız yazıçısı Antuan De Sent-Ekzüperi "məsuliyyəti insanın ən qiymətli keyfiyyəti hesab edirdi, məsuliyyəti dərk etməyi isə onun əzəməti kimi dəyərləndirirdi". [19, 187-188] Cənab Heydər Əliyev üçün məsuliyyət isə dünyanın qiymətli şeylərindən daha üstün olmuşdur. O, iş prosesində, fəaliyyət tarixində ən çox mübarizə apardığı anlarda məsuliyyətsizlik ucbatından yarıtmaz iş görənlərin, vəzifəsindən sui-istifadə edənlərin ünvanlarına haqlı iradlarını bildirməklə ədalətin zəfər çalmasında çox ısrarlı olmuşdur. [7, s.63] Ulu Öndər dünyanın aparıcı dövlət başçılarından cərgəsinə çıxaraq qısa müddətdə onlarla işgüzar əlaqələr yaratmış, böyük səy və zəhməti nəticəsində sübut etdi ki, onların yazıq və daim əzilən bir millət kimi tanıdıqları ermənilər əslində işğalçı və qaniçəndirlər, eyni zamanda bütün dünyaya bəyan etdi ki, Ermənistan, Azərbaycan münafişəsində hər şey ermənilərin dediyinin əksinədir. O, Azərbaycan torpağının bütövlüyünü qorumaqda, ölkənin daxilində parçalanmanın qarşısını almaqda vətən satqınlarının real cəzasını verməkdə ən ədalətli, ən düzgün yol seçmiş, qan tökməmək üçün xalqın

köməyindən istifadə etmişdir. Hətta dövlət çevrilişləri cəhdləri, vətənin parçalanma təhlükəsi, vətəndaş müharibəsinin yetişmiş olduğu anlarda belə Heydər Əliyev öz müdrikliyi və intuisiyası ilə qeyd etdiyimiz o qətiyyətli-ədələtli son dərəcə düzgün yoldan istifadə etmişdir.

Qloballaşan dünyada Azərbaycanda müasirlik (demokratikləşmə, geosiyasi, geoiqtisadi və s. məsələlər), türkçülük (milli mənsubiyyət və dövlətdə aparıcı etnos olaraq Azərbaycan türkü, siyasi vətəndaşlıq mənsubiyyəti olaraq azərbaycanlı) və islamlaşma vəhdətdədir. Bunları birbirindən ayırmaq mümkün deyil və müasirləşmə, türkləşmə və islamlaşma bütövlükdə Azərbaycançılığı müəyyən-ləşdirir.

Müstəqil Azərbaycan ideologiyasının tam halda işlənilməsi 1993-cü ildən, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdən başlayır. Buna qədər olan təşəbbüslər isə tarixdən məlum olan səbəblərə görə yarımçıq qalmışdır. Bu, xüsusilə cümhuriyyət dövrünə (1918-1920) aiddir. Keçən müddət ərzində bu istiqamətdə xeyli axtarışlar aparılmış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Böyük zəkaya malik siyasi xadim olan Heydər Əliyev dəyərli və istiqamətləndirici fikirlər söyləmişdir. Xüsusilə, onun 2001-ci il oktyabrın 17-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki və 2001-ci il noyabrın 10-da Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayındakı nitqləri, eləcə də "Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında, yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti" həm tarixin qiymətləndirilməsi, həm müasir-

lik, həm də gələcəyi görmə baxımından böyük məzmun və əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin ideya-nəzəri və siyasi irsinin öyrənilməsi milli Azərbaycan ideologiyasının hazırlanmasının əsaslarını təşkil edir.

Ölkəmizin əksər ictimai-siyasi qüvvələrinin qəbul etdiyi azərbaycançılıq ideologiyasının diaspor quruculuğunda üstün cəhəti ilk növbədə onun milli maraqlarının tam palitrasını əhatə etməsi ilə bağlıdır. Milli-mənəvi, əxlaqi, dünyəvi, humanitar dəyərləri, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoqunu, türkçülük və avropaçılıq meyllərini, tarixi təkamüldə varislik və tərəqqini bütöv şəkildə ehtiva edən azərbaycançılıq ideologiyası məhz bu xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif coğrafi regionlarda, sosial-siyasi sistemlərdə, mədəni mühitlərdə formalaşmış diasporumuz üçün cəlbedici və perspektivlidir. Azərbaycançılıq məfkurəsinin belə sistemli xarakteri müxtəlif mühacir nəsillərini də birləşdirməyə imkan verir. Maraqlıdır ki, vaxtilə birtərəfli mövqe tutmuş Türkiyə, Rusiya, Qərb və Şərq yönümlü bir çox siyasi qüvvələr də, artıq onun dünya dövlətləri, iqtisadi-siyasi regionlarla abəngdar, balanslaşdırılmış münasibətlər qurulmasının əhəmiyyətini dəyərləndirməyə başlamışlar. Azərbaycançılığın mühüm meyarlarından olan bu cəhət məskunlaşdıqları ölkələrə, yeni fərqli mühitlərə meyilli olan soydaşlarımızın ümumi amal ətrafında birləşməsinə imkan verən əsas amillər-dəndir.

Tədqiqatçı Z.Əliyev yazır: "Azərbaycançılıq ideologiyasının diaspor üçün cəlbedici olan digər xüsusiyyəti onun daxili rəngarəngliyi ilə bərabər, konseptual bütövlüyü, milli özünüdərkə imkan verən tamlığı, müəyyənliyidir. Digər

ideoloji meyllərdən, məsələn, islamçılıqdan, avropaçılıqdan, türkçülükdən, avrasiyaçılıqdan fərqli olaraq, azərbaycançılıq hər bir azərbaycanlının milli özünüdərkinə, milli müəyyənliyinə, özünü digər toplumlardan fərqləndirməsinə geniş imkan verir. Uzun müddət tarixi vətəninə ayrılmış, fərqli etnik-mədəni mühitlərə adaptasiya olunmuş soydaşlarımız üçün bu, həm ayrı-ayrı fərdlərin azərbaycanlı kimi milli özünüdərkini, həm onların vahid milli zəmində təşkilatlanması, həm də Azərbaycan diasporunun islam, türk, Qafqaz, İran və digər yönümlü toplumlardan seçilərək Azərbaycan amalı uğrunda birləşməsi baxımından çox mühüm amildir". [70, s.230]

Azərbaycançılıq məfkurəsində etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, respublikamızın ərazisində yaşayan və ya başqa ölkələrə köçmüş bütün vətəndaşlara hüquqi və mənəvi müstəvidə bərabər münasibət bəslənir. Məhz buna görə ötən əsrin 1990-cı illərinin ortalarından digər ölkələrə miqrasiya etmiş qeyri-azərbaycanlı vətəndaşlar, ilk növbədə ruslar, yəhudilər və başqaları Azərbaycan diaspor təşkilatları ilə əlaqələr qurur və onların işində fəal iştirak edirlər. Yəqin ki, ölkəmiz üçün bunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Bu faktlar bir daha azərbaycançılıq məfkurəsinin dövlətçilik təfəkkürünə əsaslandığını əks etdirir. Milli dövlətçilik ideyası, dövlət müstəqilliyimizin əbədiyyəti və dönməzliyi, Azərbaycan Respublikasında bütün azərbaycanlıların milli sərvəti, bu gün harada yaşamasından asılı olmayaraq, ölkədə doğulmuş bütün xalqların vətəni kimi dərk edilməsi azərbaycançılığın mühüm meyarlarındanandır.

Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektlərini şərtləndirən digər amillərdən biri də xaricdə yaşayan soydaşlarımızın ölkəmizlə əlaqələrinin inkişafı, onların müxtəlif maraqlarının hüquqi müstəvidə təminatına önəm verilməsidir. Məhz bu ideoloji zəmin xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla işi dövlət səviyyəsində uğurla həyata keçirməyə, digər tərəfdən, onları ölkəmizdəki iqtisadi layihələrə cəlb etməyə və beləliklə də vətənə daha sıx bağlanmağa imkan vermişdir. "Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında" Qanuna uyğun olaraq, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasının ərazisində olarkən ölkə vətəndaşları ilə bərabər hüquqlardan istifadə etmələri, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul barədə vəsatət qaldıran soydaşlarımızın müvafiq dövlət rüsumunu ödəməkdən azad olunması, onlar üçün iqtisadi və sosial güzəştlərin və əlverişli şəraitin nəzərdə tutulması bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Prezident İlham Əliyevin diaspor quruculuğu sahəsindəki siyasəti ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş ideya və prinsiplərin konseptual istiqamətlərinə əsaslanır. Bu siyasətin əsas məqsədi ulu öndərin müəyyənləşdirdiyi siyasi xəttə uyğun olaraq dünya azərbaycanlılarının vahid təşkilatda birləşdirilməsinə nail olmaqdır. Qloballaşmanın bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərə təsir göstərmək imkanına malik faktora çevrilməsi, eyni zamanda ölkəmizin qarşılaşdığı problemlər Azərbaycan diaspor quruculuğunun daha təkmil səviyyədə aparılmasını, mövcud siyasi və iqtisadi reallıqları nəzərə alan və praktik

imkanlara malik konsepsiya kimi həyata keçirməsini zərurətə çevirmişdir.

Tədqiqatçı Z.Əliyev qeyd edir ki, dünya azərbaycanlıları müstəqil Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmlə münasibətlərinin inkişafında, ölkəmiz haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında iştirak etmək imkanına malik ən fəal qüvvəyə çevrilməlidir. Diaspor quruculuğunun ən vacib istiqamətlərindən biri də məhz soydaşlarımızın tarixi Vətəninə maraqlarından irəli gələn bu prosesdə daha fəal iştirakını təmin etməkdir. (70, s.232) Müəllif bütün bunların dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması istiqamətində aparılan dövlət siyasətinin fundamental istiqamətləri kimi dəyərləndirir. Hazırda Azərbaycan dövləti çoxəsrlilik tarixə malik Azərbaycan diasporunun xalqımızın milli mənafeələrini müdafiə etməyə qadir monolit bir qüvvə kimi formalaşdırılmasına çalışır.

İndiki zamanda Azərbaycan dövləti sayına və mentalitetinə görə başqa diasporlar içərisində fərqli mövqeyə malik olan öz diasporunun həmrəyliyinə qoruyub saxlamaqdan ötrü ideoloji işlərin həyata keçirilməsində o qədər də fəal deyil. Azərbaycan diasporunun formalaşması və xaricdə yaşayan azərbaycanlıların Ana Vətən ətrafında həmrəylik nümayiş etdirməsi üçün əsas götürülən bu ideologiya barəsində onun yaradıcılarından biri hesab edilən Ümummilli lider Heydər Əliyev haqqında tədqiqatçı Z.Əliyev daha sonra yazır ki, ulu öndər cəmiyyətin bütövləşməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının milli həmrəyliyin aparıcı amilinə çevrilməsi istiqamətində mühüm işlər görmüş, ümumxalq birliyinin dərin politoloji və nəzəri əsaslarını irəli sürmüşdür. Heydər

Əliyev özünəməxsus uzaqgörənlik və müdrikliklə ilk gündən xarici siyasətdə strateji hədəfləri düzgün müəyyənləşdirərək daha sonra demişdir ki, müasir dövrdə hər bir dövlətin qüdrəti yalnız iqtisadi resurslarla deyil, həm də onun xaricdə formalaşdırdığı diaspor və lobbinin gücü ilə ölçülür. Bu sahəyə xüsusi diqqət yetirmədən xarici siyasətdə hansısa ciddi nailiyyətlər qazanmaq, habelə milli məsələlərin beynəlxalq müstəvidə qaldırılmasına nail olmaq mümkün deyil. (70, s.233)

Ölkəmiz üçün çox vacib olan məhz bu səbəbdən də Azərbaycan hakimiyyəti son 15 ildə dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə nail olmaq üçün üzərinə düşən tarixi missiyanı məsuliyyətlə yerinə yetirməyə, bu sahədə sistemli və ardıcıl siyasət yeritməyə çalışmışdır. Xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızla çoxşaxəli münasibətlər qurmaq, onları ideoloji-siyasi müstəvidə silahlandırmaq və ümum-milli mənafeələr naminə səfərbər etmək Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə dövlət siyasətinin məqsədi xaricdə yaşayan soydaşlarımızın milli özünəməxsusluğunu qorumaq və inkişaf etdirmək, Azərbaycanla əlaqələrini genişləndirmək, habelə digər hüquqlarını reallaşdırmaqdan ibarətdir.

Akademik Ramiz Mehdiyev haqlı olaraq qeyd edir ki, "İdeologiya olaraq azərbaycançılıq mühüm funksional elementlərlə zəngindir və bunların da mahiyyəti ölkəni mənavi və fiziki baxımdan zəiflətmək cəhdlərindən qorumaqdır. Bu ideologiya inzibati-ərazi quruluşuna görə unitar, siyasi quruluş və dövlət idarəçiliyinə görə hüquqi və demokratik

dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmlənməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. [71, s.2]

Bu arqumentə əsaslanaraq xaricdə yaşayan soydaşlarımızın məhz əsas hədəf kimi Azərbaycan dövlətinin dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olması üçün bütün səyləri birləşdirməyi önəmli hesab edirik. Önəmli hesab edilən yol akademik fəkrincə müstəqil və bənzərsiz Azərbaycanı sivilizasiyalı dövlətlər sırasına çıxaracaq azərbaycançılıq yoludur. Azərbaycançılıq xalqımızın çox əzab-əziyyətlər bahasına nail olduğu tarixi sərvətdir. Bu, ilk növbədə, real müstəqilliyə nail olmağın, vahid və bölünməz Azərbaycanın qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinin siyasi əsasıdır. (65, s.2)

Fikrimizcə, azərbaycançılıq ideologiyasında xalqların etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətçiliyinin daim maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapmışdır. İdeologiya kimi azərbaycançılıq qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və bərabərliyin mühüm əsasını təşkil edir.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi elan edildikdən sonra, azərbaycançılıq ideologiyasının geniş surətdə təbliğ olunması üçün milli zəmin yarandı. Bu istiqamətdə bir çox əsərlər yazılmış, ideologiyanın təbliğ olunması üçün müxtəlif tədbirlər proqramı işlənib hazırlandı. Bu barədə görülmə işlər yalnız bir amala; bütün dünya azərbaycanlılarının Ana Vətən ətrafında birləşdirilməsinə, xalqımızın güclənməsinə xidmət etmək məqsədi güdür.

Məsələyə sırf rəsmi prizmadan yanaşmaqla azərbaycançılığı Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini qoruyub möhkəmləndirmək, Azərbaycanı qüdrətli bir dövlətə çevirmək, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələri genişləndirmək, onları dövlətimizin mənafeyi naminə çalışmağa sövq etməklə qarşısına məqsədli vəzifələr qoyan ulu öndər bir siyasi cərəyan kimi bunu dəyərləndirməyi günün ən vacib problemlərindən sayır.

Məsələyə qeyri-rəsmi prizmadan, yəni xalqın istəkləri və səyləri prizmasından yanaşsaq, qətiyyətlə deyə bilərik ki, azərbaycançılıq Azərbaycanın parça-parça olmuş tarixi ərazilərini bir araya toplayaraq onu vahid Azərbaycan milli-demokratik dövləti halına gətirməyi ehtiva edən siyasi, ictimai, elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi və geosiyasi bir hərəkətdir.

Unutmaq lazım deyil ki, azərbaycançılıq ideologiyası xalqımızın uzun mübarizələr yolunda tarixən qazandığı milli ideologiyasıdır. Biz müasir dünyada bir millət olaraq öz kimliyimizi qoruyub saxlamaq niyyəti güdürük və mütləq ata-babalarımızdan miras qalan dəyərləri qoruyub saxlamalı, öz övladlarımıza körpəlikdən bunu təlqin etməyi vacib bilməliyik.

Bu dövrdə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev çox dəyərli fikir söyləyib: "Hər xalqın öz adət ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi və dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız, yüz və min illərlə adət-ənənələrimizi yaradıblar və bunlar indi bizim mənəviyyatımızı təşkil edən amillərdir". [66, s. 25-34]

Akademik Ramiz Mehdiyevin kitabın 2-ci fəslində gedən “azərbaycançılıq və neokonservatizm bir-birini zənginləşdirərək vahid tam kimi çıxış edirlər” təbirinə bir daha nəzər saldıqda bunların mahiyyətində birinin digərini ehtiva etdiyinə qənaətinə gələ bilərik. Əvvələ neokonservatizm XX əsrin 70-ci illərində bir çox liberal dəyərləri qəbul edən mühafizəkarlıq adlandırılmış və iqtisadiyyatla bağlı dəyərləri (azad bazar, azad rəqabəti) qəbul edərək islahatçı xarakter daşımaqla nəzərə çarpmışdır. Eyni zamanda neokonservatizm digər demokratik dəyərləri qəbul edərək tərəqqinin düşməni olmadığını sübut etmişdir. Tədqiqatçı Dilqəm İsmayılovun şərhindən aydın olur ki, “qərb ölkələri, çərçivədən çıxan, yəni qanun gözləməyən azadlıqların cəmiyyətə necə zərbə vurduğunun 50-60-cı illərdə şahidi olmuşdu. O, vaxtlar bolluq cəmiyyəti olan “rifah dövlətində” öz şəxsi mənfəətini cəmiyyətin mənafeyindən, ictimai mənfəətdən üstün tutan burjua görüşlü fərdiyyətçiliyin (individualizmin) önə keçməsi nəticəsində əxlaqsızlıq baş alıb gedir, ailələr dağılırdı, kütləvi mədəniyyət cəmiyyət üçün parazitlərə çevrilən narkomanları, alkoqolları, tufeyliləri, homoseksualistləri, diggerləri, hipperləri, başıqırıqlar, metallistlər və b. yetişdirdi. Məhz bu neqativ halların və yaranmış ideoloji boşluğun qarşısını 70-ci illərdə konservatizm ideologiyası aldı”. [86, s. 150] Bu sitatda “yaranmış ideoloji boşluqdan söhbət gedir. Məhz belə oxşar ideoloji boşluqlar başqa ideologiyaların komponentləri arasında da mövcud olmuş, belə ki, bu komponentlərin – tərkib hissələrin pərakəndə inkişafı cəmiyyətin sosial bütövlüyü üçün əngələ çevrilməsi halları doğururdu”. (Ə.İ.)

Bu baxımdan azərbaycançılıq da R.Mehdiyevin təsəvvüründə neokonservatizmə yaxın olaraq “xalqın sağlam düşüncəsinə, zəkasına eyni dərəcədə söykənir”.

Azərbaycançılığın konseptual aspektlərindən bəhs edərkən ilk baxışda bu konseptuallığın məhz nədən ibarət olması bizi düşündürür. Bu düşüncə ilə tarixə ekskurs etməklə tam dəqiq olmayan fikirlərə konkret aydınlıq gətirmək mümkündür.

XI əsrdə yaşamış fransız filosofu və filoloqu Abelyar Pyer (1079-1142) universalilərin təbiəti haqqında mübahisədə konseptualizm ideyalarına tərəfdar çıxmışdır. “Nə və yox” dini əsərindəki baxışlarında “bidətçi” (yenilikçi) olmasına görə katoliklər onu pisləmişdir. Universalizm kapitalist ölkələrində vahid bəşər əxlaqı ideyasını irəli sürən idealist cərəyandır. Mahiyyətə “hərtərəflilik”, “oxşar”, “yaxın” mənalarda işlənən bu termini əslində səmavi dinlərin üzərinə də şamil etmək olar. İudaizm, xristianlıq və islamın universal cəhətlərindən faydalanmağın mümkünlüyünü ortaya qoymaq və şərtləndirmək artıq bizə bəllidir. Azərbaycançılıqda da buna bənzər, universalıq var. Məsələn, Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış azəri türkləri ilə birgə milli azlıqların, azsaylı xalqların milli adət-ənənələri, bir torpağa bağlılığı mədəniyyət eynilikləri, o cümlədən folklor ənənələri, eyni süfrə mədəniyyətləri, eyni dini mənsubiyyətləri, mədəniyyət müxtəlifliklərinə hörmət, ehtiram hissləri, vahid dil birlikləri, insanların əmək fəaliyyətinin tədqiqi, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin təlimi, həmçinin onların idarəetmə proseslərinin nəzəri əsaslarının hazırlanması ilə bağlı mühüm psixoloji cəhətlərindəki ümumilik bu gün xüsusi ak-

tuallıq kəsb edir. Universaliliyə əsaslanan fəlsəfi-nəzəri müddəalar XX əsrdə fəaliyyət göstərən ingilis sosioloqu Şarl Zidentopun "Müasir Avropa: iudaizm, xristianlıq və islam" əsərində öz əksini tapmışdır.

Orta əsr katolik teoloqu, roma filosofu Foma Akvinalının (1225-1274) fəlsəfi təlimində öz əksini tapan üç növ universalilərin olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

1. Ayrıca şeylərə qədər (ilahi zəkada), şeylərin özündə (təkcədə ümumi) və şeylərdən sonra (onları dərk edən insan zəkasında). Universalilər şeylər barədə anlayışları ifrat realizm, şeylərin adla ifadəsinin göstəricisi kimi nominalistləri zehni mühakiməyə əsaslanan "ifrat nominalizm" adlandırmışdır.

Foma Akvinalı bütün mövcudluğu Allah tərəfindən yaradılmış iyerarxik qaydada yerləşdirirdi. Varlığın iyerarxiyası haqqında Foma Akvinalının təlimi feodal dövrünün kilsə təşkilatını əks etdirmişdir. Universalilərin "şeydən sonra zehni mühakimələr şəklində mövcud olan (konseptualist) nəzəri baxışları fransız filosofu Rossilin İohann (1050-1122) və Okkam Uilyamın (1285-1349) fəlsəfi təlimlərində də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, bizə tam şəkildə bəlli olur ki, azərbaycançılıq da digər ideoloji cərəyanlar, dini və fəlsəfi təlimlər kimi müəyyən tədrici təkamülə inkişafa məruz qalmış, bu ideyanı tam dərk etmək baxımından xalqlar, qövlərin bir millət kimi formalaşmasında da uzun tarixi proseslərə münbit tarixi şəraitlərə ehtiyac yaranmışdır. Milli ideologiyamızın əsas komponentlərindən olan azərbaycançılıq bu gün həm vətənimizdə, həm qonşu ölkələrimizdə, həm də

xaricdə diaspor və lobbi kimi fəaliyyət göstərən təşkilatlarda tətbiq edilməli və həmvətənlərimizdə ideya birliyinin formalaşdırılması daha da inkişaf etdirilməlidir.

Hazırda dünya azərbaycanlılarının bir arada qalması və həmrəylik nümayiş etdirməsi üçün azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği dövlət siyasətinin bir qolu olmalıdır. Zaman-zaman diasporumuza aşılaraq bu ideologiya milli konsepsiyanın bazasını təşkil edə bilər.

Xarici ölkələrdə Azərbaycan diasporunun yaranması və formalaşması azərbaycanlıların zaman-zaman xaricə mühacirət etməsi sayəsində bir reallığa çevrilmişdir. Xaricə mühacirət edən azərbaycanlılar müxtəlif illərdə çeşidli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni amillərin təsiri altında öz vətənlərini tərk etməli olmuş və müxtəlif xarici ölkələrdə məskunlaşmışlar. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar yaşadıkları ölkələrin sosial-iqtisadi şəraitinə uyğunlaşmış, elm və mədəniyyət tarixinin mühüm bir qolunu yaratmışdır. Dünya azərbaycanlılarının hamısını bir ideya-vahid Azərbaycan ideyası birləşdirməlidir. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda bu anlayış azərbaycançılıq yaxud azərbaycanizm termini ilə ifadə olunur. Bunun qayəsi ondan ibarətdir ki, azərbaycanlı hansı ölkədə məskunlaşmasından asılı olmayaraq Azərbaycanı özünə vətən bilməli, onun çiçəklənməsi naminə əlindən gələni etməlidir. Bütün bunlar onu göstərir ki, xaricdə yaşayan Azərbaycan diasporunun öyrənilməsi; onun sosial-siyasi vəziyyətlərinin aşkarlanması, mədəni-iqtisadi səviyyələrinin müəyyən edilməsi bu gün həmişəkindən daha vacibdir. Erməni işğalı, xaricdən olan siyasi təsirlər, milli zəmində ziddiyyətlərin süni surətdə kəskinləşdirilməsi, onun milli-

etnik məhəllələrlə bölünməsinə edilən cəhdlər və s. Azərbaycan Respublikasının öz həmvətənləri tərəfindən dəstək alması zərurətini yaratmışdır. Ona görə də diaspora probleminin tədqiqi günün təxirə salınmaz məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Bu mövzuda iri həcmli, fundamental əsərlərin yazılıb ortaya qoyulması mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu bir zərurətdir və onun zəruriliyi Azərbaycan diasporunun son illərdə həyata keçirdiyi bir sıra yüksək səviyyəli tədbirlərində də qeyd olunmuşdur. Son illərdə yazılmış bir sıra kitablarda böyük zəhmət bahasına olsa da xaricdəki mövcud diasporun coğrafiyasını müəyyən etməyə, onun real xəritəsini çəkməyə səy göstərilmişdir. Onu da deyək ki, bir çox alimlər bu sahədə uzun illərdir ki, məqsədəuyğun fəaliyyət göstərir, özlərinin elmi- praktik fəaliyyəti ilə həmişə bu problemin üzərinə işıq salmağa çalışırlar. Onların bu istiqamətdəki real fəaliyyətləri son illərdə bu sahədə xeyli nəzəri və əməli işlərin görülməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan diasporu və lobbisi məsələsindən danışarkən onlar arasındakı sərhədlərin politoloji cəhətdən müəyyən edilməsi üzərində dayanmaq lazımdır. Diaspora yaradılmır, amma onun içərisində iş aparmaq lazımdır, onu "təşkil etmək", yəni onun üzvləri arasında milli şüuru gücləndirmək tələb olunur. Onların içərisindən seçilmiş və onun maraqlarının müdafiəçisinə çevrilmiş lobbisi isə əslində təzyiq qrupu olub mövcud ölkənin hakimiyyət orqanlarına müəyyən məqsədəuyğun təsirlər göstərmək yolu ilə diasporun mənafeələrini müdafiə edir.

Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların hamısına diaspor kimi baxmaq düzgün deyildir. Məsələn, İranda, Dağıstanda, Gürcüstanda kompakt şəkildə yaşayan azərbaycanlılarla Rusiyada, Amerikada, Avropada, Avstraliyada və b. ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıları eyni bir diaspor qrupunda birləşdirmək olmaz. Çünki öz ənənəvi torpaqlarında yaşayan xalqa heç də diaspor kimi baxılmır. Müxtəlif tarixi, siyasi, sosio-kultural amillərin təsiri altında millətimizin üzvlərinin çox böyük bir hissəsi müxtəlif ölkələrdə yaşamaq zərurəti qarşısında qalmışlar. Bu əslində Böyük Azərbaycanın parçalanıb müxtəlif ölkələrə bölünməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Onların özünəməxsus dövlətləri olmasa da onlar öz dədə-baba torpaqlarında yaşayırlar. Milli birlik bayrağı altında birləşmək onlar üçün hava və su kimi lazımdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması xaricdə yaşayan həmvətənlərimizə hər cür maddi və mənəvi yardım göstərməyə imkan yaratmışdır. Habelə, xaricdə yaşayan imkanlı adamların qarşısında da respublikaya öz köməkliklərini göstərmək üçün geniş üfüqlər açılmışdır. Söz yoxdur ki, diasporun təşkilində də müəyyən qüsurlar və çatışmamazlıqlar mövcuddur. Bu ondan irəli gəlir ki, bizim diaspora içərisində iş təcrübəmiz hələ zəifdir, yaxud biz onu hələ yaxşı təşkil edə bilməmişik. Bu sahədə yəhudilərin, ermənilərin, yunanların, pribaltların iş təcrübəsini əxz etməli, onlardan öyrənməliyik. Bugünkü diaspora içərisindəki başlıca siyasətimizdən məqsəd onların ideya birliyinə nail olmaqdır. Əgər biz buna nail ola bilsək, Azərbaycan ideyasını şüurlara yeridə bilsək, ondan biz xaricdə

formalaşmalı olacaq lobbimiz üçün strateji plan vermiş olacağıq.

Beləliklə, "azərbaycançılıq" ideologiyası ölkədə vahid cəmiyyət vahid xalq formalaşdırdı. "Azərbaycançılıq" ideologiyasının Azərbaycanda kütləvi şüurun transformasiyası prosesi çərçivəsində növbəti təsir faktoru vahid xalqın kütləvi siyasi şüurunun formalaşması ilə bağlı oldu. Məhz, insanların siyasi strukturlarla münasibətlərini müəyyənləşdirən hissi və nəzəri təsəvvürlər bütövlükdə siyasi şüurda öz əksini tapdı.

Vahid siyasi subyekt kimi, dövlətin gələcək inkişaf sektorları ilə bağlı ictimai-siyasi proseslərdə aktiv iştirak edən cəmiyyətimiz ümumi mövqedən çıxış edərək milli maraqların müdafiəçisi rolunda çıxış etməklə, "Azərbaycançılığın" siyasi şüura təsir gücünü nümayiş etdirdi. O, eyni zamanda, Azərbaycan cəmiyyətində siyasi davranışın da xüsusiyyətlərinin dəyişməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynadı. Məhz, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında aktiv olan kütləvi şüurun transformasiyasında əhəmiyyətli rol oynayan, siyasi sistemin struktur elementlərindən olan, ideologiyanın və siyasi mədəniyyətin təsiri altında müxtəlif formalarda təzahür edən, eyni zamanda, siyasi mədəniyyətin daxili komponenti kimi siyasi şüur və siyasi mentalitetlə bağlı olan siyasi davranışın da rolu vurğulanmalıdır.

Göründüyü kimi, nəzəri biliklərlə "Azərbaycançılıq" ideologiyasının təcrübi təsirlərinin üst-üstə düşməsi cəmiyyətin siyasi şüurunun, siyasi davranışının, siyasi mədəniyyətinin və siyasi mentalitetinin yüksəlməsinə səbəb oldu. Artıq əminliklə demək olar ki, "Azərbaycançılıq" ideolo-

giyası ölkəmizdə kütləvi şüurun transformasiyasında əhəmiyyətli rol oynadı və firavan gələcək naminə polietnik coğrafiyanı vahid sosial-siyasi məkana çevirdi. "Azərbaycançılıq" ideologiyası cəmiyyətdə perspektiv inkişaf vektorları haqqında düşünmək və ümumi mənafə naminə birgə hərəkət etmə vərdisləri yaratdı. Beləliklə də, aydın olur ki, "Azərbaycançılıq" ideologiyası xalqımızın kütləvi siyasi şüur, kütləvi siyasi mədəniyyət və kütləvi siyasi davranış kimi sosial- tarixi və siyasi faktorlara sahib olmasını şərtləndirdi, həmçinin, uğurlu transformasiya prosesinə təkan verdi.

Azərbaycan müstəqil, demokratik siyasət yeridən, sosial ədalət prinsiplərinə əsaslanan dünyəvi ölkələr cərgəsində addımlamaqdadır. Öz istiqlaliyyətini qazamış respublikamız Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi və tövsiyələri ilə sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafda sivilizasiyalı mütərəqqi istiqamət götürmüş, iqtisadi və dövlət quruculuğunda demokratik prinsiplərə bəşəri təcrübə və nailiyyətlərə, milli ənənələrə istinad edir, mədəni-mədəni tərəqqidə isə humanizm, bəşərlik və milliliyin vəhdəti, vicedan azadlığı və müasirlik kimi prinsiplərə əsaslanır.

Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, bəzi tədqiqatçılar islam dinini bəyan edən qutsal kitabındakı Allahın peyğəmbərə, peyğəmbərin ümmətinə olan xitabları, müdrik kəlamları milliliklə məhdudlaşdırmaq əzmi ilə çıxış edirlər. Bu cür çıxışların kökünü kəsmək məqsədilə Azərbaycan mütəfəkkirləri M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, Y.V.Çəmənzəminli və başqalarının islam və müsəlmanlıqla milliliyin eyniləşdirilməsi ideyasının əleyhinə olan sitatlarından nümunə göstərmək kifayətdir. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə 1917-

ci il mayın 1-də Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayındakı çıxışında demişdir: "Mən əminəm ki, millətin ən vacib cizgiləri dil və tarixi əlaqələrdən, adət və ənənələr birliyindən ibarətdir. Hərdən eşitmək olur ki, islam millətin təzahürüdür. Lakin, bu səhv nöqteyi-nəzərdir. Xristian milliyyəti olmadığı kimi müsəlman milliyyəti də mövcud deyil". [74, s.388, 391]

Milli-mənəvi dəyərlərimizin bərpasında dinin, xüsusilə İslam dininin müsbət-mənəvi saflaşdırıcı rolu vardır. Bunu inkar etmək ədalətsizlik olardı. Həm də İslama, dini ənənələrə qayıdış müsbət bir hal olsa da, bunu birdən-birə böyük kampaniya ilə qeyd etmək 70 ildən artıq bir dövrdə ateizm tərbiyəsi sahəsində təbliğatlardan əldə edilmiş nailiyyətlərin indi də dini tərbiyə sahəsindəki təbliğatlardan əldə edilməsi ilə əvəzlənməsi bir qədər təhlükə yarada bilər.

Dünyəvi respublika quran, vicdan azadlığı ideyasına sığınan bir ölkə üçün konstitusiyaya qanunları ilə müəyyənləşdirilən amillər gözlənilməlidir. 1995-ci ilin noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası mühüm rol oynamış, Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış bu Konstitusiyada vicdan azadlığı haqqında xüsusi maddələrin olması ilə yanaşı, onun bütün məzmunu dünyəvi dövlət qurmaq prinsiplərinə əməl edilməsinə və vicdan azadlığının həyata keçirilməsinə tam təminat verir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin çıxış və nitqlərində Azərbaycanda etiqad azadlığının təmin edilməsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi barədə tövsiyələr, xülasələr çoxdur. Ardıcıl olaraq onun çıxış və nitqlərini sistemə saldıqda inanırıq ki,

o, hər bir insanın sərbəst olaraq özünə əqidə seçməsinə, öz adət-ənənələrinə azad əməl edə bilməsinə şərait yaradılmasının zəruriliyini qeyd edir. Heydər Əliyevin 5 sentyabr 1993, 21 avqust 1994-cü illərdə peyğəmbərimizin mövlud günü münasibətilə Təzəpir məscidində çıxışları, 1997-ci ilin dekabrın 10-da Tehrandə İran İslam Respublikasının Ali Dini rəhbəri Ayətullah Seyid Əli Xamnei ilə görüşündəki söhbətləri, 1998-ci ilin 13 mayında Prezident sarayında ölkənin din xadimləri ilə görüşündə etdiyi çıxışlarını ümumiləşdirərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İslam dini milli ideologiyamızın tarixi keçmişi, millətimizin adət-ənənələri, xüsusiyyətləri ilə xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı doğma dinimizdir. Heydər Əliyev demişdir: "Biz artıq öz müstəqil ölkəmiz, müstəqil dövlətimizə malik olmaqla taleyimizin sahibinə çevrilmiş, dini, mənəvi, milli adət-ənənələrimizi bərpa etmiş və daha geniş təbliğ edirik. Ölkədə demokratik dünyəvi cəmiyyət yara-dırır. Biz İslam dininə mənsubuq. Amma dinin ölkəmizdə hakim olmasına yol verə bilmərik. Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hüriyyət imkanları verilir. Ona görə də bizim Qurani-Kərim bunu göstərir və biz bu yolla gedirik. İslam dini başqa dinlərə həmişə hüsn-rəğbətlə yanaşır, heç vaxt başqa dinlərin ehkamlarına qarşı olmayıb və başqa dinlərə mənsub adamlarla dostluq və qardaşlıq əlaqələri yaratmağa çalışıbır". [73, s.66-72]

Azərbaycan dövlətinin siyasətində məhz təhsil dünyəvi xarakter daşıyır. Bu məsələ Konstitusiyanın 18-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Dini təhsil, dini məktəblərin fəaliyyəti dövlətdən ayrılır. Bu o deməkdir ki, dövlət, dini təhsil üçün şərait yaratsa, daha doğrusu binalar və təhsil üçün tədris ləvazimatlarına maddi köməkliklər göstərsə də, dini təhsilə qarışmır. Amma dünyəvi- dövlət təhsili məktəblərində din tədris olunmur, dini təhsil ancaq xüsusi dini tədris müəssisələrində həyata keçirildiyindən bunlara dindarların, bəzi din nümayəndələrinin səbatsız münasibətləri yol verilməzdir. Əgər Konstitusiyamıza, onun qanunlarına hörmətlə yanaşırsaq, onda bir çox valideynlərin əbəssiz təkidlərinin qarşısı asanlıqla alınə bilər. Bu təkidlərin bir qismi bilavasitə dünyəvi təhsil müəssisələrimizdə çarşab örtüyü tələbi ilə radikal çıxışlara meyilli olanlara xasdır. 70 illik sovet təhsil sistemində dünyəvilik ənənəsinə sadıq qalan xalqımızın istəyinə, arzusuna əngəllik yaratmaq olmaz. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin konstitusiya ilə dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı bir dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir etiqad etməmək hüququ vardır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında iki başlıca kommunalist (əmək və mülk ümumiliyi əsasında birlikdə çalışma) ideya: dünyəvi milli-azərbaycançılıq və dini islamçılıq ideyası üstünlük təşkil edir. Bu ideyalardan hər biri getdikcə öz sosial bazasını gücləndirir. Liberal müasirlik ideyası kommunalist ideya deyildir. Artıq müstəqilliyimizin 20 ili arxada qalmışdır. Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-siyasi həyatında canlanma müşahidə olunur. Milli ideyaların

dirçəlməsi və inkişafında təbəddülatlar günbəgün artır. Milli birlik, dünyəvilik, müasirlik, avropalaşma və tərəqqi ideyalarını rəhbər tutan milli dövlətçilik ideologiyası siyasi nəzəriyyə və siyasət kimi hegemonudur.

Bu günün reallığından danışırıqsa, onu bilmək vacibdir ki, islamda dövlət və din qovuşursa, ənənəvi, dünyəvi dövlət şəraitində, o cümlədən Azərbaycanda bunun qovuşması mümkünsüzdür. Dinlə mənəviyyat sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi dünyəvi inkişaf üçün hər cür siyasi sistemli dövləti qane edir.

Heydər Əliyev çıxışlarında belə bir fikri dəfələrlə vurğulayaraq demişdir ki, "İslam əsrlər boyu Azərbaycan xalqının mənəviyyatının əsasını təşkil etmişdir və bu gün də Quranın hökm və göstərişləri, əmr və qadağanları Azərbaycan müsəlmanlarının Allahın müəyyən etdiyi yol ilə getmələri üçün məşəldir, dövlət müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan bu yolla gedir və gedəcəkdir". [67, s.63]

Heç təsadüfi deyil ki, 2012-ci ilin oktyabrın 1 və 2-də Oğuz şəhərində Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi (DQİDK), İslam Konfransı Gənclər Forumu (İKGF), Avrasiya Regional Mərkəzi ilə birgə respublikanın Şimal-qərb bölgəsində fəaliyyət göstərən dini icma sədrləri, imam və axundlar, eləcə də fəal dindar və ilahiyyatçılar üçün "Dövlət-din münasibətləri və maarifləndirmə iş" mövzusunda seminar-trening keçirmişdir. Tədbirdə DQİDK-nin sədri Elşad İskəndərov, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə, akademik Vasim Məmmədəliyev Oğuz rayon icra hakimiyyətinin başçısı və digər şəxslər Azərbaycanda din sahəsinin sürətli inkişafında Ümummilli

lider Heydər Əliyevin müstəsna xidmətlərini qeyd etmişlər. Dövlətimizin mənəvi inkişafında dini dəyərlərlə bağlı maarifləndirmə işi əsas istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilərək bildirilmişdir ki, "Mənəvi inkişaf olmadıqda nə iqtisadiyyatda, nə texnologiyada, nə də təhsildə inkişafdan söhbət gedə bilməz. Bu prinsip Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Məhz onun Azərbaycanda hakimiyyəti dövründə bu məsələlər öz həllini tapmış və bu gün isə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında inkişaf etdirilməkdədir". [75, s.2] Azərbaycanda dünyəvi dövlət quruculuğunun hazırda daha da inkişaf etdirilməsində dünyəvi təhsilli rəhbərlərin sayının arzuədiən səviyyədə olması qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. Aparılan səmərəli tədbirlərdə milli-mənəvi dəyərlərimizin tərəqqisindən, dini radikalizmə qarşı fəal mübarizə yolundan, dini icmaların cəmiyyətdə yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi və islamda orta yolun seçilməsindən söhbət açmaq, islam mədəniyyəti dəyərlərində aliliyə, saflığa ehtiram hissindən bəhs etmək Ulu Öndər Heydər Əliyevin unitar, dünyəvi dövlət qurmaq siyasətinin leytmotivini təşkil edir.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq-konsepsiyasına uyğun olaraq ölkədə dövlət-din münasibətlərinin, millətlərarası və dinlərarası dialoqun genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradılmış, bu sahədə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qanunvericilik bazası bərqərar olmuşdur. Bu sahədə Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış müdrik siyasi-mənəvi xətt Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab

İlham Əliyev tərəfindən bu gün uğurla davam etdirilir və zənginləşdirilir.

Ulu öndər hələ 1994-cü ildə Təzəpir məscidində din-darlar qarşısında çıxış edərkən ölkəmizin müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra milli, dini ənənələrimizin möhkəmləndirilməsindən bəhs edərək demişdir: "Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına, müstəqilliyinə nail olmuşdur. Bu milli, mədəni, dini ənənələrimizin bərpasına şərait yaradılmışdır. Biz bu şəraitin möhkəmlənməsi üçün bundan sonra da çalışacağıq və əmin ola bilərsiniz ki, prezident kimi mən bu yolda əlimdən gələni əsirgəməyəcəm". (79)

Dövlət-din münasibətlərinin düzgün tənzimləndiyi Azərbaycanın bu sahədə digər ölkələrə nümunə ola biləcəyini irəli sürən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Heydər Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsindəki rolundan bəhs edərək demişdir: "Heydər Əliyev həzrətlərinin əsasını qoyduğu dövlət-din münasibətləri özünəməxsus bir örnək kimi təkcə bizim ölkə üçün deyil, bütün dünya üçün nümunə ola bilər. Bizim bu gün bir araya gəlməkdə əsas məqsədimiz Azərbaycan gerçəkliklərini öyrənmək və yaymaqdır. İnşallah, bu ali məqsədə birlikdə nail olacağıq. (24, s.210)

Məlumdur ki, Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlətdir və bu baxımdan din dövlətdən və dövlət dindən ayrılır. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilmişdir; "Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır".

(58, s.5) Konstitusiyanın 18-ci maddəsi isə din və dövlət münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Burada göstərilmişdir:

"I. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.

II. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağandır.

III. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır". (58, s.8)

Buradan göründüyü kimi, dinin dövlətdən ayrı olması, eyni zamanda, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabər olması, dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşması Konstitusiyada təsbit olunmuşdur.

Ulu öndər dövlət ilə dini qurumlar arasındakı münasibətlərin hüquqi əsaslarını aşağıdakı kimi şərh etmişdir: "Azərbaycan öz Konstitusiyasına görə, həm də dünyəvi bir dövlətdir. Dövlət ilə dini qurumlar arasında münasibətlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq müddəaları ilə, "Dini etiqad azadlığı haqqında" qanunla və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Biz dini ilk növbədə mədəniyyətin, tarixi irsin, milli mentalitetimizin bir fenomeni və ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edirik". (59)

Dövlətin din siyasətinə aid olan məsələlərdə dinlə bağlı qanunvericilik aktlarında dini icmaların və dini təşkilatların dövlət siyasətinə müdaxilə etməsinə hüquqi cəhətdən imkan verilmir. Bu vəziyyət bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən din dövlətdən, dövlət dindən ayrılır və bu siyasətin formalaşması ulu öndər H.Əliyevin fəaliyyətinin nəticəsidir.

H.Əliyevin din siyasətinin xüsusiyyətlərindən bəhs edən fəlsəfə elmləri doktoru, professor R.Əliyev yazmışdır: "Milli liderimiz H.Əliyev göstərirdi ki, din xüsusi, incə sahədir və buna görə dövlətin bu sahədə siyasətini çox ehtiyatla, incə, diplomatik şəkildə, bütün tərəflərin maraqlarını gözləməklə, öz qanunlarımızı və qoşulduğumuz konvensiyaları pozmamaqla həyata keçirmək lazımdır. Ulu öndər qeyd edirdi ki, dünyəvi ateist dövlət demək deyildir. Bu o deməkdir ki, dövlət öz fəaliyyətində şəriəti, yaxud digər dini qanunları deyil, demokratiya qanunlarını rəhbər tutur". [25, s.46]

H.Əliyev dövlət-din münasibətlərini dindarların maraqlarını gözləməklə, ölkəmizdə qüvvədə olan qanunlar və Azərbaycanın qoşulduğu konvensiyalar əsasında qurulmasını tövsiyə etmişdir.

Ulu öndər H.Əliyevin dövlətçilik prinsiplərinə sadıq qalan prezident İlham Əliyev bu gün sabitliyə və tolerantlığa əsaslanan dövlət-din münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi üçün əlindən gələni edir.

Azadlıq və məsuliyyət məfhumlarının arasındakı dərin əlaqəni başa düşmək o qədər də asan iş deyildir. Azadlıq hüquqi anlayış kimi mövcud olduğundan onsuz xoşbəxtlik ola bilməz. Məsuliyyətə gəldikdə isə onu o qədər də asan olmayan, heç də həmişə xoşa gəlməyən bir vəzifə kimi qəbul edirlər. Azad yaşayan, azad dolanan insanda məsuliyyət olmayanda onun yaşadığı cəmiyyət fəsadlara məruz qalır, belə ki, yüksək sürətli avtomobilin iti hərəkətindən həzz olan ağılsız gənclərin ağırmayan başları bəlalər çəkir, üzməyi bilməyən bir uşağı dəryada nəzarətsiz qoyan

valideynin əzabları, təlaş səngimir, sement və suyu normasından aşağı olan bir məhlulla hörülən daş binaların müəyyən zaman kəsiyində çat verib dağılmasından narahat olan kəslərin əzablarının sonu görünür və s. və i.ə. Son nəticələr həyəcan doğuran hadisələrə laqeydliyi, etinasızlığı, özbaşınalığı kəskin tənqid etmək əzmi oyadır ki, bu da etik normalar çərçivəsində həll oluna bilər.

Səbat, mətanət, möhkəmlik, davamlılıq, dözümlülük, dayanıqlıq, sarsılmazlıq, yenilməzlik, təmkinliliyi özündə ehtiva edən dəyanət məfhumu ən çox ulu öndərimiz Heydər Əliyevə xasdır. Keçmişin bir çox mütəfəkkiri “insan öz hərəkətlərində azaddır, yoxsa xarici obyektiv zərurətə tabedir?” məsələsini həll etməyə çalışmışdır. XVIII əsrin fransız mütəfəkkirləri Holbax, Helveti, Didro və başqaları bu məsələni zərurətin xeyrinə həll etmiş və bildirmişlər ki, böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq hər bir hadisə məhz o vaxt və o formada baş verir ki, zərurətin obyektiv qanunauyğunluğuna görə beləcə də baş verməli idi. Pol Holbax özünün məşhur tezisini qısaca olaraq belə ifadə etmişdir: “günahkar adamlar yoxdur, ancaq günahkar vəziyyət vardır”. Heydər Əliyev də məhz “günahkar vəziyyət” anlayışına biganəliyi sevmirdi. Onun bir siyasi lider kimi başlıca keyfiyyətləri ağıl, enerji, zəngin xarakter, möhkəm iradə, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətini özündə daşımasıdır. İstər sovetlər, istərsə də müstəqillik dövrü olsun, Heydər Əliyevi daim düşündürən milli mənəvi dəyərlərə bağlılığı nümayiş etdirmək, həm də əməldə göstərmək olmuşdur. O, bunun üçün keçilməz maneələrin olduğunu bilə-bilə heç bir çətinlikdən, təhlükədən çəkinmədən mübarizə

aparırdı. Heydər Əliyevi mənim yaddaşımda məhəbbət və dəyanət rəmzinə çevirən bir anı - onun liderlik fenomenini insanın fitri qabiliyyətlərinə istinadən izah etməyə, habelə fərdin liderlik mövqeyinə yüksəlməsinə səbəb olan keyfiyyətləri müəyyənləşdirməyə çalışan bir tədqiqatçı olaraq təqdim etməyimə görə, qürur duyuram. Vətənimiz - Azərbaycanımızın bütün sərhəd bölgələrinə gediş-gəlişi maneəyə çevirən köhnə stereotiplər - sərhəd nəzarət buraxılış məntəqələri 1993-cü ilin sonuna kimi mövcud idi. Əbülfəz Elçibəyin prezident olduğu qısa bir zaman ərzində bu postlarda əsgəri borcunu yerinə yetirmək əvəzinə avtobusları dayandıraraq səmşinlərin zənbillərini eşələməklə onların çoxçeşidli ərzaq məhsullarına qondarma vergi təyin etdiklərinə havadarlıq edənlər görəsən kim idi? Saatlarla Səlyanın “Qırmızı kənd”, Lənkəranın Liman, Astaranın Pensər və digər rayon bölgələrindəki nəzarət buraxılış məntəqələrində vətənin sərhəd ərazilərini vətəndaşlara yasaq edən qüvvələrin niyyətləri artıq hamıya bəlli idi. Heydər Əliyev fenomeni öz dəyanəti ilə bu məkrli postların inadını qırdı. Artıq 22 ildir ki, xalqımız azad vətənimizin - Azərbaycanımızın bütün sərhəd bölgələrinə maneəsiz gedə bilir və bunun üçün ulu öndərə rəhmət diləyir, qurduğu sarsılmaz demokratik dövlət üçün minnətdarlıq hissi ilə yaşayırlar. Bəzən elə hallar olur ki, adamlar baş vermiş hadisədə təqsirkar olduqlarını etiraf etmir, hər şeyi “çıxılmaz” şəraitlə bağlayırlar. Söz yoxdur ki, şəraitin insanın həyatına və onun hərəkətlərinə təsiri çox böyük ola bilər. Şəraitin sərtliyi üzündən həyatları faciəli olmuş çoxlu qəhrəmanın adı adamların yanında qalmaqdadır. Qədim bir məsələ deyilir:

Zəif adam hər şey üçün başqalarını təqsirləndirir, güclü adam uğursuzluğun səbəbini özündə axtarır və taleyə qalib gəlir. Heydər Əliyev məhz belələrindən idi. O adamların çox vaxt düşükləri sərt şəraitlə mübarizədə çox şeyin onların nə kimi müqavimət və mübarizə gücünə qadir olmasından, öz üzərinə nə kimi vəzifələr götürə biləcəyindən və bunlar üçün necə məsuliyyət daşıyacağından asılı olduğunu gözəl bilirdi. Belə olmasaydı akademik Ziya Bünyadovunu dediyi kimi, Azərbaycanı yaranmış xaosdan qurtara bilən Heydər Əliyev adlı bir fenomen yaranmayacaqdı. Qorbaçovun yenidənqurma ideyasının xülyası ilə yaşayanların bir qrupu zəngin təbiəti ilə seçilən Lənkəran, Astara sitrusunun və çay plantasiyasının qədir-qiyətini anlamadılar. Çünki demokratik şəraitin bəşəri dəyərləri düzgün qiymətləndirilməlidir. Siyasi, əxlaqi, mənəvi dəyər kimi səciyyələndirilən demokratiyanın insanlara xidmət edilməsinin özünü təsdiqinə zəmin yaradanlar çox gec peyda olduqlarına görə çoxlu çay plantasiyaları məhv edilərək örüşə, şəxsi torpaq sahələrinə çevrildi. Heydər Əliyevin mənəvi qayğısı sayəsində fermer kimi özünü təqdim edən yerli insanlar keçmişin briqadirlik missiyasını əvəz etdilər və nəhayət başa düşməyə başlayıblar ki, çayçılığın yenidən bərpa edilib inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dirçəlişi üçün başlıca meyar ola bilər.

“Qoy ədalət zəfər çaisın” rubrikası ilə hələ sovetlər dövründə rəhbər vəzifədə ikən çıxışlar etmiş Heydər Əliyev əmin idi ki, yalnız mübarizə yolu ilə rüşvət və rüşvət-xorluğu, əliyriliyi aradan qaldırmaq mümkündür. Bu tək bir nəfərin yox, hamının ümumi işi olmalıdır.

Heydər Əliyev xalqa müraciətlərində, nitq və çıxışında sözün əsl mənasında bir orator olaraq bəlağətli ifadələrlə natiqlik qabiliyyətini sezdiren böyük rəhbərdir.

Professor Mübariz Yusifov ədəbi dilimizi zənginləşdirən neologizmlərdən danışarkən bunu ən çox Heydər Əliyevin nitqində işlədilən nümunələr əsasında qiymətləndirir. Belə nümunələrdən “iclas, yığıncaq” mənasını verən “toplantı” “özəlləşdirmə”, “göstəricilər”, “soydaş”, “soydaşlarımız”, “kənarlaşdırmaq”, “atəşkəs”, “qarşıdurma”, “tərəfdaş”, “yatırım” (investisiya, kapital, sərmayə mənasında), “aralayıcı”, “cəbhələşmə”, “təcridxana”, “canqoruyucu”, “cangüdəni”, “həmsədrlik”, “türkköklü” və s. və i.ə. göstərmək olar. [68, s. 13] O neologizmlərdən məharətlə istifadə edərək inandırma metodu ilə millətin müstəqillik yolundan dönməyəcəyini faktlarla əsaslandırır.

Bir əlində xəritə, o biri əlində karandaş Azərbaycanın tarixi sərhədlərini bütün dünya ictimaiyyətinə göstərməkdən çəkinməyən ulu öndər cəmiyyətdə yaşayıb onun xidmətlərindən istifadə etmək, insanlar qarşısında öz məsuliyyətini müəyyənləşdirmək əzmindən zövq alırdı. Xalq əbəz yerə ona arxayın olmamışdı. Bu zərurətdən, istəkdən doğmuşdu. 90-cı illərin əvvəllərində müstəqillik qazanmış Azərbaycana təşrif gətirən bir qrup İran vətəndaşları “burada əmniyyət yoxdur, özbaşınalıq hökm sürür” deməklə bütün İrana car çəkirdilərsə, 90-cı illərin sonunda artıq əmniyyət görərək onlar bu kimi fikirlərdən vaz keçməli oldular. Sağlam və düzgün siyasətin nəticəsi olaraq xalqı Heydəra, Heydəri xalqa bağlayan qırılmaz tellər möhkəm istehkama çevrilmişdir.

Cəmiyyətin hər cür neqativ hadisələrinə, xalqa yabançı hallara qarşı mübarizədə Heydər Əliyev bir fərd kimi deyil, bütöv bir xalq timsalında çıxış edir, fəaliyyət göstərir. Bu böyük şəxsiyyətin başlıca yetgin göstəriciləri biliklə, vərdislərlə, bacarıqla və təcrübə ilə müəyyən edilmiş, onun mənəvi şüurunun müxtəlif səviyyədə inkişaf etməsi ilə izah olunur. Böyük Hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin görüşlərində bu səciyyəvi xüsusiyyət Heydər Əliyev kimi şəxsiyyətlərin əbədiyyət dünyasına işıq salır:

*Qoca yetkinliyi göstər gənclikdə,
Şöhrəti, hünəri sevir gənclik də.
Səni haqlayanda, bir gün qocalıq
Müdrək qocalar tək qazan ucalıq. [69, s.176]*

Azərbaycanın xaosa düşdüyü dövrü - 1990-93-cü illəri xatırlamamaq mümkün deyil. Bu illərdə vaxtilə futbolla, musiqi ilə, dram, komediya səhnələrinin zövqü, səfası ilə ruhunu qidalandıran insanlar sarsıntı ilə üzləşirdilər, siyasət burulğanında batmaqda olan təcrübəsiz siyasi liderlərin fəaliyyətindəki səbatsızlıqlardan narahatlıq keçirirdilər. Heydər Əliyev fenomeni bu səbatsız siyasi oyunlara son qoydu. Xalqının, millətinin nicat yolunu milli müstəqilliyin, milli mənəvi dəyərlərimizin inkişafında, təşəkkülündə gördü. İnsan azadlığını məhdudlaşdıran maneələri, sədləri yırb keçən Heydər Əliyev bənzərsiz bir şəxsiyyət, hər cür problemə sinə gərən sağlığında ucalıq qazanan müdriklərimizdəndir.

Təkrarən bunu qeyd etməyi vacib sayıram ki, "bir əlində xəritə, o biri əlində karandaş "Azərbaycanın tarixi sərhədlərini bütün dünya ictimaiyyətinə göstərməkdən çəkinməyən ulu öndər Heydər Əliyevin böyük tarixi şəxsiyyət olmasını özünün böyük məsuliyyəti, dövlətçiliyi, vicdanı, dəyanəti, həmçinin futuroloq alim kimi zamanı qabaqlamaq, gələcəyi görə bilmək bacarığı, ölkədə yaşayan bütün milli azlıqların və etnik qrupların vahid vətəncilik ideyasında çoxluq təşkil edən azəri türk qardaşları ilə birləşib azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasında fədakarlıq, dönməzlik nümayiş etdirməsi müasir cəmiyyətin sosial həyatında prioritet səviyyəni ötüb keçən zəngin mədəni-mənəvi sərvət və əxlaqi-etik dəyərdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan milli ideologiyasının tərkib hissəsi olan azərbaycançılıq ideyası özünün tədrici təkamülü inkişafı prosesində ideologiyaya çevrilərək xalqımızın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müstəqillik qazanan Azərbaycanın demokratik inkişafı yoluna tədricən keçməsi ilə ölkədə baş verən ictimai-siyasi şəraitdə geosiyasi, geoiqtisadi məsələlərin kəskin xarakter alması müstəqil dövlətimizdə aparıcı etnos sayılan Azərbaycan türkünün özünün siyasi vətəndaşlıq mənsubiyyətinin ətrafında düşünməyi vacib sayır. Digər milli azlıqlarla milli mənsubiyyət, dini və ərazi mənsubiyyətlərinə görə daha da yaxın münasibətlər qurub müasirləşmə, türkləşmə və islamlaşmanı özündə ehtiva edən azərbaycançılıq ideyası ilə sıx vəhdətdə olmağın, bir azərbaycanlı kimi fəaliyyət göstərməyin nəzəri-konseptual aspektləri araşdırılmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən elmi tədqiqata cəlb edilmiş “Azərbaycan” sözü ətrafında gedən polemikalar bugünkü çağımıza qədər davam edib püxtələşmiş və “Azərbaycançılıq” ideyası şəklində inkişaf edərək ideologiyaya çevrilməkdədir.

Dünya azərbaycanlıları və bu gün ölkəmizdə yaşayan əhalinin azərbaycanlı olaraq milliliyini, milli mənsubiyyətini tapması mühüm tarixi bir hadisə kimi qeyd edilmişdir. Bu baxımdan ulu öndərin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı istiqamətləri ilə bağlı xidmətləri əvəzsizdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu Heydər Əliyev özünün bütün həyat və fəaliyyətini Azərbaycan xalqının və

respublikamızın hərtərəfli inkişafına, azərbaycançılıq ideyasının milli şüurda qərarlaşmasına və bunun müqabilində dövlət quruculuğunun, müstəqil dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə və yüksəlməsinə həsr etmişdir. Heydər Əliyevin özünün çoxillik siyasi dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycan da digər məsələlərlə yanaşı, azərbaycançılığın tərəqqisi, təbliği və tanınması yolunda böyük və misli görünməmiş tarixi xidmətlər göstərməsi qeyd olunmuşdur.

Xalqımızın zəngin və unikal mədəniyyətə malik olduğu bir diyarın - Azərbaycanın minilliklər ərzində yaratdığı çoxlu mədəniyyət və incəsənət nümunələri nəsillərdən-nəsillərə ötürülmüş və dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bir çox tarixi şəxsiyyətlərin milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında böyük xidmətləri olsa da, Heydər Əliyevin bu sahədəki xidmətləri ölçüyəgəlməz dərəcəsindədir.

Araşdırmalar göstərir ki, ümummilli liderin həm bir dövlət başçısı, həm də bir vətənpərvər insan kimi milli irsimizə göstərdiyi hörmət, verdiyi dəyər onun bütün çıxışları, fəaliyyəti, nitqləri və məruzələrində özünü biruzə vermişdir. Əbəs yerə deyil ki, çıxışlarının birində o: “dünyada yaşayan azərbaycanlılar öz ana dilini, milli ənənələrini heç zaman unutmamalıdır. Hər bir azərbaycanlı fəxr etməlidir ki, onun böyük tarixə, qədim, zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan kimi vətəni vardır.- deyərək çox şeyləri vurğulamışdır. Bu mənada Heydər Əliyevin azərbaycançılığın inkişafı ilə yanaşı, mədəniyyət və incəsənətimizin inkişafı, təbliği, yüksəlişi sağlam ənənələr üzərində bunların yenilənməsi və müasirləşməsi, ənənəvi mədəniyyət sərvətlərimizin qorunması və yaşadılması, xalqlarla və ölkələrlə

mədəni əməkdaşlığın genişlənməsi, musiqinin müxtəlif sahələri üzrə peşəkar kadrların yetişdirilməsi, gənclərin mədəni-estetik tərbiyəsinin fəal və düzgün şəkildə qurulması və təşkili ilə əlaqədar aktuallıq kəsb edən siyasi və dövlətçilik fəaliyyəti artıq Azərbaycanda yeni "Heydərşünaslıq era"sının yaranmasına səbəb olmuş və bu həyatda bir reallıq olaraq öz təsdiqini tapmışdır.

Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini; dini tolerantlığı və adət-ənənələrini yaşatmaqla Heydər Əliyevin azərbaycançılığı milli bir ideologiya kimi dəyərləndirməsi onun mədəniyyətimizi, maddi-mənəvi dəyərlərimizi təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi qəbul etməsi istiqamətində mənsub olduğu xalqın — azərbaycanlıların tarixi keçmişinə, mədəni irsinə və mənəvi dəyərlər sisteminə sonsuz məhəbbət duyğuları ilə adaptasiyasının əyani sübutudur. Hazırkı monoqrafiyada aparılan müvafiq araşdırmalardan aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

1. Azərbaycanda ümummilli lider Heydər Əliyevin müdrik dövlətçilik siyasəti təməlinə meydana gəlmiş multikulturalizm ideyaları onun layiqli davamçısı prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilməsi barədə aparılmış araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, məhz müxtəlif xalqların mədəniyyətlərində toplanmış təcrübə, əxlaq normaları və dəyərləri güclü siyasi qeyri-sabitlik və iqtisadi böhran proseslərinə, hərc-mərcliyə, sərt inqilabi dönüşlərə, xaosa baxmayaraq, salamat qalmaqda, mənəviyyatımızı, milli mənliyimizi qorumaqda bizə kömək etməyə qadir olan çox güclü vasitədir. Dünyada çoxsaylı xalq, etnik qrupların

olması ilə çoxsaylı mədəniyyətlərin nümunələrinin mövcudluğu, dünyada bütün insanları birləşdirən ən ümumi prinsiplər-təminatla yaşamaq, çətin məqamda bir-birinə əl tutmaq, bir-birinə qarşı zorakılıq etməmək, tanrının nemətlərindən ədalətlə faydalanmaq kimi həyatı məsələlərin zəruriliyini ortaya qoyur. Məhz bütün bunlara əsasən dünya proseslərinin hansı istiqamətə getdiyini çox yaxşı bilən Heydər Əliyevin müstəqillik qazandıqdan sonra öz ölkəsində sivilizasiyaların birgə fəaliyyət modelini yaratması dünya miqyasında onun regional tətbiqi məsələləri üzərində uğurla iş aparması millətlərin, xalqların yaratdıqları mədəniyyətlər və dinlərin hamısına hörmətlə yanaşmağın, qarşılıqlı dözümlülüyün nümayiş etdirilməsinin bariz nümunəsi kimi səciyyələndirilir.

2. Azərbaycan milli ideologiyasının tərkib hissəsi olan azərbaycançılıq ideyasının ensiklopedik təfəkkürlü, dərin erudisiyalı, müdrik şəxsiyyət Heydər Əliyev tərəfindən yenidən araşdırılıb inkişaf etdirilməsi barədə aparılan tədqiqat işi müasir dövrümüzün ən mühüm, həlli ən vacib problemi olaraq dəyərləndirilmiş, onun geniş şəkildə tədqiqi-təbliği və yayılmasının təminində bütün ölkə vətəndaşlarının, ziyalıların və alimlərimizin xüsusi xidmətlərindən faydalanmaq vacibdir.

3. Tədqiqat işində həmçinin ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin keşikcisi kimi hər bir azərbaycanlıya olan çoxsaylı tövsiyyələrində Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, dini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmaqla azərbaycançılığı milli ideologiya səviyyəsinə qaldırması bəyan

edilmiş və müdrik bir şəxsiyyət kimi xalqın irəliyə doğru inkişafının yolgöstərənə və bələdçisi olması qeyd edilmişdir. Həmçinin Heydər Əliyevin belə bir fikri əsaslandırılır ki, “yalnız milli kimliyi bəlli olan və özünü bir millət-azərbaycanlı kimi dərk edən xalqın bitkin inkişaf konsepsiyası ola bilər” və ulu öndərin bu konsepsiyayı yaratması, həm də çox böyük ustalıqla və təmkinlə onu həyata keçirməsi açıqlanır.

4. Azərbaycançılığın sinonimi kimi vətənçiliyin ümum-milli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində əsas ideyaların biri kimi Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün azərbaycanlıların: böyük etnos sayılan azəri türkünün ləzginin, talışın, kürdün, dağ yəhudilərinin, avarın, tatın, udinin, kumukın və digər milli azlıqların bütünlükdə azərbaycanlılar kimi vahid milliyyət, milli mənsubiyyət müəyyənliyi ilə birləşdirilməsi konstitusiyaya ilə qanuna uyğun hesab edilmişdir və bu azərbaycançılıqla bağlı məzmunlu söhbətlərin təşkilinə, məktəblilərin zehninə bu ideya ilə zənginləşdirilməsinə köməklik göstərən vasitələrin tətbiqinə hamılıqla səy göstərmək vacib hesab edilmişdir.

5. Azərbaycançılığın ideyadan ideologiyaya doğru sürətli inkişafının təmin olunmasında diaspor təşkilatlarından, xüsusən Azərbaycan diasporu üçün cəlbəedici olan konseptual bütövlük, milli özünüdərk tamlıq və müəyyənlik meyarından istifadə etməklə uzun müddət tarixi coğrafi vətəninə ayrılmış fərqli etnik-mədəni mühitlərə adaptasiya olunmuş soydaşlarımızla Azərbaycan amalı uğrunda birləşmək zəminində təşkilatlanmaq hazırki, dövrümüzün ən aktual problemi kimi dəyərləndirilmişdir.

6. Ulu öndər Heydər Əliyevin və layiqli davamçısı prezident İlham Əliyevin çıxış və nitqlərində Azərbaycanda etiqad azadlığının təmin edilməsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi barədə faydalı məsləhətlər, tövsiyələr və xülasələr azərbaycançılıq ideyasının daha da zənginləşməsinin rəhni kimi qiymətləndirilir və əsas məqsəd bundan ibarətdir ki, hər bir insanın sərbəst olaraq özünə əqidə seçməsinə, öz adət ənənələrinə azad əməl edə bilməsinə təminatının gerçəkləşdirilməsi ulu öndər H. Əliyevin siyasi fəaliyyətinin nəticəsi kimi qeyd olunmalıdır.

Dövlət din münasibətlərinin tənzimlənməsində, o cümlədən onun dövlət din münasibətlərinin sivil prinsiplərə uyğunlaşdırılmasında, dini etiqad və vicdan azadlığının maneəsiz təminatında dini-mənəvi, əxlaqi-etik dəyərlərin cəmiyyətin prioritet yaşayış normalarına çevrilməsində müstəsna xidmətlər göstərmiş ulu öndər Heydər Əliyevin konsepsiyası onun layiqli davamçısı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən dəyərləndirilərək bu sahə üzrə görülən hazırki bütün işlər nəhəng tarixi şəxsiyyətin siyasi irsindən və dövlətçilik təcrübəsindən irəli gələn böyük nailiyyətlər kimi əsaslandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və mənəvi dəyərlər. (Bakı "Səda" 2003)
2. Heydər Əliyev mənəvi irsimizin keşiyində I, II kitabı Bakı, 2001
3. Yeni Azərbaycan-yeni lider. Bakı "Oskar" 2003
4. Ramiz Mehdiyev Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı 2000
5. Ramiz Mehdiyev. Yeni siyasət: inkişafa doğru. Bakı: 2006, ("Azərbaycan" qəzetinin "Azərbaycan özü qədər əbədi" silsiləsindən nəşr etdirdiyi IV kitab)
6. S.Xəlilov. Lider Dövlət Cəmiyyət. Bakı 2000
7. Budaq Budaqov. Heydər Əliyev fenomeni. Bakı "İsmayıl" Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi 2002.144s.
8. Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin irsi və milli ideologiyanın formalaşması məsələləri. Konfrans materialları, Bakı "Elm və təhsil"- 2010
9. Ə.M.Tağıyev, M.A.Şükürov. İki əsrin qovşağında Azərbaycan: milli və millətlərarası problemlərin həlli yolunda "Adiloğlu" – nəşriyyat Bakı-2004
10. Müasir global siyasi proseslər və milli dövlət ideyası. "Səda" nəşriyyatı; Bakı-2006- Azərbaycan ideali yarənışı və təkamülü (N.İsayev. Ə.İbrahimov).
11. Həcər Abdallı (Qasımov). Azərbaycan: müstəqilyimizin sosial-siyasi problemləri "ADPU" Bakı – 2005.
12. Həbil Həmidov. Azərbaycanda təhsil siyasəti mərhələli inkişaf və konseptual aspektlər "Bakı" Təknur 2010
13. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gərəkiliklər və perspektivlər. Bakı "Əbilov, Zeynalov və oğulları" NRE, 2007

14. İlham Məmmədzadə. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfinin aktuallığı haqqında. "Təknur" - Bakı-2009.
15. İlham Məmmədzadə. Bir daha fəlsəfə haqqında (Müasir yanaşmalar, təmayüllər, perspektivlər) "Təknur" 2012, 216 səhifə.
16. Politologiya: ensiklopedik lüğət "Günəş" nəşriyyatı 2008. 832səh.
17. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Çağımızın siyavuşu. Yenidən çap edənı Yadigar Turkel, Bakı, Təknur 2014.
18. Əlikram Tağıyev. Milli kimlik fəlsəfəsi. Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2003, 64 səh.
19. Kommunist əxlaqının əsasları. Gənclik, Bakı, 1974, 335 səh.
20. Heydər Əliyev – 90. "Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının ideya-fəlsəfi əsası kimi" mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı- 7 may 2013 354 səh.
21. Sosial-siyasi problemlər. Elmi məqalələr toplusu, VIII buraxılış, Qismət, Bakı- 2003
22. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümünə həsr edilmiş ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları . Bakı, 10 may 2008.
23. Мирзаде Рена Рза кызы Д.Ф.Н. Гендерная политика в философии Гейдара Алиева: История законодательства гражданского общества. Bakı "Elm və Təhsil" 2010, 424 səh.
24. Heydər Əliyev – 90 "Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları" Bakı -2013

25. Sakit Hüseynov. Azərbaycanca dini tolerantlıq mədəniyyəti: Tarix və müasirlik. Bakı- "Təknur" 2012, 174 səh.
26. "Ekologiya Fəlsəfə Mədəniyyət elmi məqalələr məcmuəsi" 24-cü buraxılış Bakı- "Elm" 2000, s.20-30. Azərbaycan haqqında düşüncələr
27. Əlikram Tağıyev. Milli ideya və milli ideologiya. Bakı, Təbib, 2000
28. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I cild, Bakı, Azərənşr, 1997, 703 səh.
29. Nizaməddin Səmsisadə. Azərbaycancılıq. Bakı, 2006
30. Лала Мовсумова. Женское начало в истории человечества. Баку -2011. "Елм" - 2012.
31. Əlikram Tağıyev. Milli kimlik fəlsəfəsi. Bakı, 2013 "Zərdabi"YTD 64 səh.
32. Əlikram Tağıyev. Qloballaşma və millilik fəlsəfi siyasi reallıqlar kontekstində, Təknur, 146 səh. Bakı -2010.
33. Əli İbrahimov. Yusif Vəzir Cəmənzəmənlili və milli məsələ. Bakı – Qartal -2002-146 səh.
34. Ziba Ağayeva. Mənəvi dəyərlər və sosial-siyasi gercəklik. "Elm" nəşriyyatı, 2014, 184 səh.
35. Məmmədəğa Sərdərov. Azərbaycanda miqrasiya prosesləri "Adiloğlu" nəşriyyatı 154 səh. Bakı – 2004
36. M.Ə.Rəsulzadə Milli birlik Tərtibçi Yadigar Türkel "Çıraq" nəş-tı 2009.
37. Yadigar Türkel. Demokratik cəmiyyətin milli-mənəvi problemləri. Bakı, «Nurlan», 2002, 227 səh.
38. Cavad Heyət. Dilimiz Ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda məqalələr toplusu. "Elm və təhsil" Bakı- 2003.
39. İbrahim Ağayev. Müasir şəraitdə Azərbaycanda milli-etnik proseslər. Bakı "MBL"2006 180səh.

40. Yusif Vəzir Cəmənzəmənlili. Əsərləri üçüncü cild. "Elm" nəşriyyatı Bakı-1977.
41. Afaq Rüstəmov. Müasir dövrdə Azərbaycanda etnodil prosesləri. "Qartal" nəşriyyatı, 2001, 91 s.
42. Bəhram Zahidov. Heydər Əliyevin hüquq siyasətinin bəzi məqamları haqqında «Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin irsi və milli ideologiyamızın formalaşması məsələləri. 2010-cu il mayın 5-də keçirilmiş ümumrespublika elmi-nəzəri konfransın materialları. «Elm və təhsil». Bakı, 2010, səh. 88-100.
43. Mirkazım Seyidov, M. Rzayev Zamanı qabaqlayan dahi. Bakı 2008.
44. Respublika qəzeti, 30 dekabr 2000.
45. "Əkinçi" №12 yanvar 1876.
46. Rəna Mirzəzadə. Multikulturalizm siyasəti və Şərq-Qərb müxtəlifliyi: Gender, din və mənəviyyat. Bakı – "Təknur" 2013, 160 səh.
47. M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfə əsərləri. Bakı Yazıçı 1987
48. Səlahəddin Xəlilov. Heydər Əliyev və azərbaycancılıq məfkürəsi. Bakı Azər-n Universiteti nəşriyyatı, 2002, 232 səh.
49. "Ulduz" jurnalı, 5-ci nömrə Y.V.Çəmənzəmənlili: Biz kimik və istədiyiniz nədir? Bakı, Universitet nəşriyyatı 1993.
50. Y.V.Çəmənzəmənlili. Müstəqilliyimizi istəyiriksə ...Bakı Gənclik 1994.
51. Azərbaycan tarixi; Bakı, Azərənşr, 1994.
52. Y.V.Çəmənzəmənlili. Tarixi, Coğrafi və iqtisadi Azərbaycan, Bakı Universitet nəşriyyatı, 1993.

53. Vilayət Quliyev. Heydər Əliyevin dil siyasəti; B, "Nurlan" 2003.
54. Ulu öndər Heydər Əliyevin irsi və Politologiyanın aktual problemləri. Bakı, ADPU nəşriyyatı 2012, 284 səh.
55. Azərbaycan qəzeti, 24 noyabr 1998-ci il.
56. Ramiz Mehdiyev. Milli məfkurə. Dövlətçilik yolu ilə iyun 1971- İyun 2001. I cild Bakı. YNE, 2006
57. Azərbaycan qəzeti, 10 noyabr 2001.
58. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı 1996 səh 5-8.
59. Xalq qəzeti, 11 oktyabr 2002 ci il
60. Məmmədşad Əlham. Ümummilli liderin vətənpərvərlik fenomeni. Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin irsi və milli ideologiyasının formalaşması məsələləri. Ümumrespublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Elm və təhsil, Bakı, 2010.
61. Hidayət Orucov: Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət Bakı: Şərq Qərb, 2003.
62. Axundov Adil. Milli mənəvi dəyərlər; Elmi əsərlər AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu. Elm nəşriyyatı və ictimai siyasi jurnal. Bakı 2005 №1-1.
63. Məmməd Rzayev. Heydər Əliyev və milli həmrəylik fəlsəfəsi. Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümünə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları 10 may 2008 səh 109-116.
64. Ramiz Mehdiyev. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, XXI əsr YNE, 2003, 248 səh.
65. Arzumanlı Vaqif. Azərbaycan diasporu: reallıqlar, qayğılar, problemlər. Bakı: Qartal, 2001 800 səh.

66. Cəfərov N.Q. Azərbaycançılığa giriş Bakı: BNK, 2001, 119 səh.
67. H.Orucov. Azərbaycanda millətlərarası münasibətlərin inkişafı və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu. Dövlət müdriklik məktəbi; Bakı 2000
68. Mübariz Yusifov. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi; Bakı 1997, 193 səh.
69. İpə, sapa düzülməmiş incilər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1981.
70. Zaur Əliyev. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası milli həmrəyliyin təməl prinsipi kimi Heydər Əliyev-90 beynəlxalq elmi - praktik konfransın materialları Bakı 2013.
71. Azərbaycançılıq milli ideologiyasının kamil nümunəsi. "Azərbaycan"qəzeti 09.11.2007
72. R.Mehdiyev. Azərbaycan qloballaşma dövrünün tələbləri: Bakı XXI- yeni nəşrlər Evi 2005, 464 səh.
73. Rafiq Əliyev. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. Bakı 1998. "İrsad" İslam araşdırmaları mərkəzi.
74. M.Ə.Rəsulzadə. əsərləri 1-ci cild ,1903-1909. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Bakı 1992.
75. "Cəmiyyət və din qəzeti" 4-10 oktyabr 2012-ci il "Maarifləndirmə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən biri olaraq" seminar treninq.
76. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlərimiz. Bakı, Zərdabi LTD 2011.
77. Sənan Həsənov. Əliyevşünaslıq irsi: siyasi reallıqdan elmi əsaslara doğru. Azərbaycan qəz.13 dekabr, 2014-cü il.
78. A.Bestuyev-Marlinski. Molla Nur, povest, Bakı, Yazıçı, 1988, 168 səh.

79. "Azərbaycan" qəzeti, 27 avqust, 1994-cü il.
80. M.Ə.Sabir. "Əsərləri" III cildə, II cild, Azərb.SSRİ EA nəşriyyatı, Bakı-1962.
81. Hüseynbala Mirələmov. "Heydər Əliyev" yazılır, "Azərbaycan" oxunur. Azərbaycan qəzeti, 8 may 2015-ci il. səh.6
82. Hikmət Babaoğlu. Heydər Əliyev siyasi irsinin politoloji aspektləri. "MSA"Bakı-2013 Dərslik 454 səhifə.
83. III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında Prezident İlham Əliyevin nitqi. "Vətəndaş cəmiyyəti" jurnalı 5, 2015.
84. Müasir Azərbaycanda politologiyanın aktual problemləri. VI buraxılış, Bakı "Təknur" - 2014, 223 səhifə.
85. Səməd Vurğun. Əsərləri. Üçüncü cild. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı-1961, 578 səhifə.
86. Dilqəm İsmayılov. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: konservatizm liberalizm sosial-demokratiya "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı-2005, 344 s.
87. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti. Bakı – "Qartal". nəşriyyatı, Bakı, 1998, 200 s.
88. R.Ə.Mehdiyev. Müasir Azərbaycan milli ideyanın təəcəssümü kimi. Elmi əsərlər, 2011, № 1(16). s. 17-34.
89. Milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar (məqalələr toplusu), "Elm" nəşriyyatı, 2012, s. 182-193; səh. 435-450.
90. Əbülhəsən Abbasov. Milli maraqlar və milli ideologiya. Təknur, 2013.
91. Əlikram Tağıyev. Azərbaycanın fəlsəfi və sosial-siyasi fikir tarixi öçerkləri. Bakı, 2015, 105 səh.

92. Yaşar Qarayev. XXI əsr, qlobal sivilizasiya və Şərq dəyərləri; Dirçəliş №6, 1998
93. R.Əzimova. İnsanşünaslıq – XXI əsrin elmidir (sintezin məna təşkil edən konstantlarının (sabitlik) axtarışında). Bakı, «Təknur», 2012
94. Aqşin Quliyev. Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində dövləti idarəetməyə dair ideyalar. «Qanun» nəşriyyatı. 2011, 279 s.

KİTABA VERİLƏN RƏYLƏR

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru İbrahimov Əli İmanqulu oğlunun "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" mövzusunda kitabına

R Ə Y

Azərbaycanlıların milli ideyası onun milli idealının tərcümanı olmuşdur. Bizim milli idealımız isə müstəqil, vahid, bütöv, azad və suveren Azərbaycandır. Milli ideya və milli ideologiya problemləri Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşmasında ümummilli lider H.Əliyevin rolu Azərbaycan alimləri tərəfindən hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Onların əsərlərində qeyd olunur ki, milli ideyanın milli ideologiyaya çevrilməsi momenti vardır. Milli ideyalar əvvəlcə etnik ideya kimi yaranıb plüxtələşir və sonradan artıq siyasi xarakter kəsb edərək milli ideologiyaya çevrilir. Azərbaycançılıq bizim milli amalımız və ideologiyamızdır. O artıq milli-etnik ideyadan milli dövlət ideologiyasına çevrilmişdir. Ulu öndər H.Əliyevin yorulmaz fəaliyyətinin və məqsədyönlü işlərinin azərbaycançılıq ideyasına həsr olunmasını müəyyən sistem daxilində, monoqrafiya şəklində işləyib ortaya çıxaran tədqiqatçı-alim Əli İmanqulu oğlu İbrahimovun bu sahədəki araşdırmaları çox yerinə düşür və o böyük tarixi şəxsiyyətin ideya irsinin sosial-siyasi tədqiqi sahəsinə bunlar dəyərli bir töhfədir. Monoqrafiyada ulu öndərlə bağlı çox zəngin elmi informasiya verilmiş, onun məzmunlu çıxışlarından, əsərlərindən iqtibaslar gətirilmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafiya çox maraqla oxunur. Mövcud tələblərə uyğun olaraq tədqiqatın aktuallığı, tədqiqat qarşısında duran başlıca vəzifələr lazımı səviyyədə, aydın şəkildə əsaslandırılmışdır.

Monoqrafiyanın strukturu, fəsil və paraqrafların qoyuluşu ciddi etiraz doğurmur, yəni bütövlükdə qənaətləndiricidir. Kitab haqqında ön söz, giriş hissəsi mövcud tələblərə cavab verir. Müəllifin "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri"

əsrinin yazılma səbəbləri haqqında düşüncələri, ulu öndərin yüksək məsuliyyət və mənəvi hisslərinin ideala doğru yönəlməsində vicdanının, daxili saflığının hədsiz rolu maraqlıdır.

Monoqrafiyanın "Azərbaycan ideyasının təkamülü" adlanan I-cı fəsil iki paraqraftan ibarətdir. "Azərbaycan ideali; yaranışı və təkamülü" və "Milli ideologiyada azərbaycançılıq ideyasının yeri və rolu" paraqraflarında Azərbaycan sözünün mənşəyi və bu sözün müqabilində yaranmış Azərbaycan dilinin İran və Zaqafqaziyada yayılma arealı, bu dilin həyatda özünü təsdiq etməsi, coğrafi varlıqdan siyasi-ideoloji bir varlığa çevrilməsi barədə tədqiqata cəlb olunmuş materiallar yetərincədir. Müəllif Azərbaycan millətinin bütün soy köklərinin integrativ bir zəmində birləşdirmək istiqamətində tarixi reallığa uyğun şəkildə hərəkət etməklə, dövrün və zamanın nəbzini tutmaq bacarığı ilə Azərbaycan millətinin formalaşmasında mövcud ideyaların, eləcə də islamçılıq ideyalarının müstəsna rolu ilə əlaqədar fikirləri və azərbaycançılıq ideyalarının inkişaf etdirilməsi, şüurlara yeridilməsi vasitələrinə nail olmağın mümkünlüyü barədə bir çox tədqiqatçıların, o cümlədən ümummilli lider Heydər Əliyevin müddəalarını sistemli, ardıcıl olaraq əsaslandırmış və Azərbaycan idealinin bu gün azərbaycançılıq ideyası ilə formalaşan milli ideologiyanın başlıca rəhni və zəngin mənəvi mənbəyi olmasına yönələn baxışları ulu öndərin mütərəqqi görüşlərinə sintez edərək ümumiləşdirmişdir.

Monoqrafiyanın II fəslə "Azərbaycançılıq ideyasının ideologiyaya çevrilməsində Heydər Əliyev fenomeni" nə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı bu fəslin paraqraflarında düzgün olaraq qeyd edir ki, Azərbaycanda gedən özünüdərk etmə prosesində mənəvi-mədəni varislik qanunu ilə paralel olaraq tarixi yaddaş müəyyən rol oynayaraq xalqın ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda sosial təcrübə, sosial-mədəni ənənələri özündə ehtiva edərək unutqanlıqın aradan qaldırılmasında mühüm amilə çevrilmişdir. Bu baxımdan milli varlığımızın təhlükəsizliyinin təminində nicat

yolunu Heydər Əliyevdə görən qədərbilən xalqın istəyinə və əminliyinə adekvat olaraq tədqiqatçının milli-mənəvi dəyərlərin, həmçinin azərbaycançılıq ideyasının təşəkkülü və formalaşmasında Heydər Əliyev amilinə üstünlük verməsi təbii qanunauyğun bir proses kimi dəyərləndirilir.

Monoqrafiyanın II fəslinin son 3-cü paragrafında Heydər Əliyevin xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri ilə adekvat azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasında xidmətlərindən bəhs edərək müəllif çoxlu sayda iqtibaslarla onun mütərəqqi fikirləri üzərində dayanır və onların vətəncilik ideyası ilə əlaqələndirilməsinin nəzəri aspektlərini düzgün olaraq şərh edir. Bu məsələ isə bağlı ayrı-ayrı tədqiqatçıların spesifik fikirlərinin təqdimatında ulu öndərin azərbaycançılıq ideyasının daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində aparılan təhlillər qənaətbəxşdir və bu sahədə xeyli nəzəri və əməli işlərin sistemə salıb əsaslandırılması qaneedicidir. Monoqrafiyada eyni zamanda "azərbaycançılıq" ideologiyasının ölkədə vahid cəmiyyət, vahid xalqın formalaşmasında, kütləvi şüurun transformasiyası prosesi çərçivəsində növbəti təsir faktorunun vahid xalqın kütləvi siyasi şüurunun formalaşmasına yönəldiyi açıqlanır. Əli İbrahimovun həmçinin azərbaycançılıq konsepsiyasına uyğun olaraq ölkədə dövlət-din münasibətlərinin, millətlərarası və dinlərarası dialoqun genişlənməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması sahəsində ulu öndərin yaratdığı siyasi-mənəvi xəttin Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu gün uğurla davam etdirilib möhkəmləndirilməsi barədə sanballı dəlillərə siyasi yanaşmaları bütövlükdə bizi qane edir. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə almaqla deyə bilərik ki, Əli İbrahimovun təqdim etdiyi "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" mövzusunda monoqrafiya bəzi mexaniki səhflər istisna edilməklə yaxşı təəssürat doğurur, məntiqi ardıcılıq prinsiplərinə cavab verir və onun çap olunmasını məsləhət bilirəm.

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru,
ZİBA AĞAYEVA

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru İbrahimov Əli İmanqulu oğlunun "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" mövzusunda kitabına

R Ə Y

Milli ideologiya konsepsiyası ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi gündən hazırladığı və getdikcə təkmilləşdirdiyi ən güclü müxalifət partiyası kimi meydana çıxan və sonradan bütün Azərbaycan xalqının mənafeyini ifadə edən iqtidar partiyası kimi formalaşan Yeni Azərbaycan Partiyasının Nizamnaməsində öz əksini tapdı. Ümummilli lider, H.Əliyevin qənaəti ilə Azərbaycanın xarici, daxili siyasəti, onun ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi mənəvi sahələri milli ideologiyanın - azərbaycançılıq ideologiyasının üzərində qurulmuş və bu ideologiya dövlətçilik ideologiyası kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Bu baxımdan İbrahimov Əli İmanqulu oğlunun "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" mövzusunda ərsə gətirdiyi monoqrafiya ulu öndərin Azərbaycan və onunla bağlı bütün milli məfkurələri, milli mənəvi dəyərləri, bütün dövlətçilik ənənələri özündə ehtiva edən ideya irsinin bir çox məqamlarını araşdırıb oxuculara təqdim etməkdə maraqlı əsərlərdəndir.

Monoqrafiya ön söz, giriş, 2 fəsil, 5 paragraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Müəllif girişdə oxucuların istifadəsinə təqdim etdiyi bu monoqrafiya ilə azərbaycançılıq ideyası və onun ideologiyaya doğru inkişafının özəlliklərini açmaq və şərh etmək məqsədini mövzunun əsas leytmotivi ilə bağlı əsaslandırmağı nəzərdə tutmuş və iki fəsildə qoyduğu məsələlərin nəzəri aspektlərini işıqlandırmışdır

Müəllif əsas diqqəti Azərbaycan ideali, yaranışı və təkamülünə, Heydər Əliyevin nəzəri irsində azərbaycançılıq ideyasına, azərbaycançılıq konsepsiyasının formalaşmasında Heydər Əliyevin xidmətləri istiqamətində onun milli ideologiyamıza

töhfələrinə, ümummilli liderin xalqımızın milli mənəvi dəyərləri ilə bağlı görüşlərinin azərbaycançılıq ideyasında yeri və roluna yönəlmiş, bunun əhəmiyyətini ilkin mənbələr və bu məsələyə dair yazılmış elmi əsərlərə istinad etməklə tədqiq etmişdir.

Tədqiqat işində Azərbaycan xalqının ulu öndərin zəngin ideya irsinə arxalanaraq onun sosial-iqtisadi, siyasi-mənəvi sahələrdə, beynəlxalq aləmdə böyük uğurları, bu irsin strateji proqram əsasında görülməli işlərə rəhbərlik missiyasının etibarlı əllərdə olmasından bəhs edilir və əsas ideya istiqaməti kimi azərbaycançılığın mahiyyəti, onun tədrici təkamülü yolla ideologiyaya çevirməsinin siyasi sosial-fəlsəfi aspektləri şərh edilir.

Müəllif dünya azərbaycanlıların birləşməsində Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi prinsiplərin daha intensiv şəkildə həyata keçirilməsində Azərbaycan diasporunun formalaşmış xaricdə azərbaycanlıların Ana vətən ətrafında həmrəylik nümayiş etdirmək üçün əsas götürülməli azərbaycançılıq ideyası və onun yaradıcılarından ən birincisi hesab edilən mərhum prezident Heydər Əliyevi dəstəkləmələri bu mütərəqqi yola layiqli bir töhfə kimi qiymətləndirir və əsaslandırır ki, azərbaycançılıq ulu öndərin düşüncəsində öz milli mənsəbiyyətini, milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərləri sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnməklə hər bir insanın inkişaf etməsi deməkdir. Müəllif həmçinin azərbaycançılıq ideologiyasının diaspor üçün cəlbədicisi olan digər xüsusiyyətini onun daxili rəngarəngliyi ilə bərabər, konseptual bütövlüyünü milli özünüdərkə ehtiva edən tamlığını, milli müəyyənliyini qabartmaqla böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin konseptual ideyasının ölkəmiz üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu məntiqi dəlillərlə yekunlaşdırır. Monoqrafiya ümumilikdə yüksək nəzəri səviyyədə, həm də elmi dildə yazıldığından çap olunmasını məsləhət bilirəm.

fəlsəfə doktoru:
H.A. Həmidov

РЕЗЮМЕ

Монографии А.И. Ибрагимова на тему "Концептуальные аспекты идеи азербайджанизма"

В представленной монографии в концептуальном аспекте изложены идеи азербайджанизма, исследованы пути формирования единства всех проживающих на территории Азербайджана народов и наций, этносов и этнических групп в духе патриотизма и любви к Отчизне на поприще укрепления национальной государственности.

Монография состоит из предисловия, введения, двух глав, заключения и списка литературы.

Первая глава посвящена исследованию эволюции азербайджанизма, его становления.

В работе также комментируется политическая и социальная сущность самой идеи азербайджанизма в контексте патриотизма, получившей широкое освещение в теоретическом наследии великого вождя Гейдара Алиева.

В главе автор обосновывает возможность применения национальных ценностей в сфере формирования общества в новом направлении, при этом раскрывается роль азербайджанской идеологии и разъясняется история народа и пути его самопознания.

Вторая глава посвящается заслугам Гейдара Алиева, направленным на формирование концепции азербайджанизма в наследии Гейдара Алиева. Особо отмечается роль общенационального лидера Азербайджана по отношению к национально-духовным ценностям народа.

В монографии также показывается, что на территории Азербайджана вместе с азербайджанскими тюрками проживают лезгины, горские евреи, талыши, таты, русские, кюрды, аварцы, ингилои, лахиджи, гызы, будугцы и другие этнические группы, которые различаются своими культур-

ными и этнографическими разновидностями. Все это малочисленные народы, считая Азербайджан своей исконной родиной и себя азербайджанцами, сохраняют также элементы своих различных культур.

Обосновывается мечта вождя азербайджанского народа Гейдара Алиева с детства, направленная на формирование и сохранение любви и уважения к национальным и духовным ценностям народа, имеющим важное значение при формировании личности в целом.

SUMMARY

The summary for the monograph of Ali İmangulu İbrahimov on the theme of "Conceptual aspects of the idea of azerbaijanizm"

In the present monograph dedicated to the conceptual aspect of the idea of azerbaijanizm have studied the way of formation of the unity of all living peoples and nations on the territory of Azerbaijan, the nationalities and ethnic groups in the spirit of patriotism and love for the Motherland in the field of strengthening of nationhood.

The monograph consists of preface, an introduction, two chapters, conclusion and literary.

In the first chapter on the base of Azerbaijan ideology has investigated the explanation of azerbaijanizm's formalization, its creation, the political and social maintenance of azerbaijanizm ideology in the theoretical heritage of National Leader and has based the ideology of Azerbaijan and azerbaijanizm services to the explanation of peoples' history. Also the same chapter has devoted to the study of its formation in the new aspects of sociality of national values that gives opportunities to the consciousness and the ways of its self-knowledge.

The second chapter is devoted to the merits of Heydar Aliyev in the formalization of azerbaijanizm conception. Here also has investigated the place and role of Heydar Aliyev and his recommendations to the national ideology and to the spiritual and material values of our peoples connected with the azerbaijanizm ideology.

At the monograph the author has, wrote and should the different nationalities, ethnic groups, which they have lived in Azerbaijan district. Such as: Azerbaijan Turks, Lazgis, Jews, Tats, Talishs, Russians, Avars, budgs, ingilois, ets. These ethnic

groups loves the ancient and native Azerbaijan country and try to keep its cultures and traditions.

Also from all these carried out investigations in this aspect we can come to this conclusion that the National Leader intended to formalize our nation as a unit, propagate and preserve the spiritual values that left us from our ancestors to our children since their early years.

Müəllif haqqında

Əli İmanqulu oğlu İbrahimov 1946-cı ildə Azərbaycan Respublikası Astara rayonunun Artupa kəndində anadan olmuşdur. Səncərədi kənd yeddiillik (1960), Astara şəhər 1 saylı orta onbirillik (1964) məktəbini bitirmişdir.

1964-1969-cu illərdə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) filologiya fakültəsində əyani təhsil almışdır. 1969-1971-ci illərdə ordu sıralarında zabıt olaraq siyasi rəhbər vəzifəsində xidmət etmişdir. 1971-1974-cü illərdə Bakı şəhəri Hövsan qəsəbəsinin 196 saylı beynəlmiləl orta məktəbində hərbi rəhbər və dil-ədəbiyyat müəllimi işləmişdir.

1976-1978-ci illərdə Bakı şəhərindəki Marksizm-Leninizm Universitetində təhsil almışdır. 1974-1996-cı illərdə Astara rayonunun Artupa və Ərcivan kənd orta məktəblərində təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini və təşkilatçı işləmiş, 1982-1987-ci illərdə Sovet və partiya işlərində rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır.

1997-ci ildən 2002-ci ilə qədər Azərbaycan MEA Milli Münasibətlər İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində çalışmış, hazırda AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun "Siyasi nəzəriyyələr" şöbəsində aparıcı elmi işçi olaraq fəaliyyət göstərir. Fəlsəfə tarixi üzrə fəlsəfə doktorudur. "Yusif Vəzir Cəmənzəminli və milli məsələ" Bakı – "Qartal" - 2002, 149 səh., "Y.V.Cəmənzəminlinin fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri" "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, Bakı-2009, 250 səhifə, "Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində ədalətli hökmdar problemi (N.Gəncəvinin ideya irsinin materialları əsasında) Bakı – "Təknur" MMC-2010, 139 səh., "Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri" Bakı Avropa nəşriyyatı, 2016, 180 səh. monoqrafiyaların və "Ruhumu oxşayan nəğməli anlar", Bakı, Elm və təhsil, 2012, 142 səh. adlı şeirlər kitabının, həmçinin 60-a yaxın elmi, 120-dən çox publisistik və pedaqoji mövzuda çap olunmuş məqalələrin müəllifidir.

Nəşriyyatın Baş direktoru: Şöhrət Səlimbəyli

Texniki redaktor: Mail Xəlilov

Korrektor: Əli Məhəmməd oğlu Behbud

ƏLİ İBRAHİMOV

**AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ
KONSEPTUAL ASPEKTLƏRİ**

**“Avropa” nəşriyyatı.
Bakı. 2016.**

**Formatı: 60x84 1/16
Tirajı: 300 ədəd
Həcmi: 11,25 çap vərəqi**

Hazır diopozitivlərdən çap olunmuşdur.